

PRIKAZI

Nataša Jagdhuhn, *Post-Yugoslav Metamuseums. Reframing Second World War Heritage in Postconflict Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Serbia*, Palgrave Macmillan, 2022., 259 str.

Knjiga Nataše Jagdhuhn *Post-Yugoslav Metamuseums: Reframing Second World War Heritage in Postconflict Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Serbia* jedno je od recentnih izdanja serije “Studies in Cultural Heritage and Conflict” izdavačke kuće Palgrave Macmillan, posvećene istraživanjima odnosa kulturne baštine i sukoba – temama baštine u kontekstu sjećanja na ratove i sukobe i problematici prijeporne baštine i suprotstavljenih sjećanja. Prijeporna baština u fokusu ove knjige memorijalni su muzeji Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije. Točnije, autorica istražuje njihovu rekonceptualizaciju nakon raspada Jugoslavije u trima državama sljednicama – Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji – i načine na koje se u novim nacionalnim okvirima rekonstruira, revalorizira i remuzealizira nekadašnja zajednička baština Drugog svjetskog rata.

Riječ je o muzeološkoj studiji koja je nastala na temelju autoričine doktorske disertacije, obranjene 2020. godine na Sveučilištu Friedrich Schiller u Jeni, a temelji se na povijesnom i arhivskom istraživanju, kritičkoj analizi muzejskih postava te intervjuima sa sadašnjim i bivšim kustosima i muzejskim djelatnicima. U središtu autoričina razmatranja je muzealnost baštine Drugog svjetskog rata, shvaćena kao “proizvod i odraz isprepletenih odnosa između društva, institucija i baštine” (str. 6) u uskoj vezi s koncepcijama kolektivnih identiteta. Kako navodi autorica, s raspadom Jugoslavije i unificirajućeg jugoslavenskog socijalističkog narativa događaju se lomovi u muzealnom narativu o Drugom svjetskom ratu čiji je rezultat “slomljena muzealnost” (engl. *broken museality*) baštine Drugog svjetskog rata. Označena u (poslije)ratnom kontekstu kao prijeporna ili neželjena baština, posljedično biva podvrgnuta mehanizmima zaborava ili preoznačavanja kroz etnonacionalnu prizmu. Jedna od središnjih tema studije stoga su uloge baštine Drugog svjetskog rata u konstrukciji nadnacionalnog identiteta u Jugoslaviji i njezine uloge u konstrukciji etnonacionalnih identiteta u postjugoslavenskom kontekstu. Cilj je studije na temelju komparativnog istraživanja u trima državama iznijeti “sustavnu analizu korelacije između jugoslavenske i postjugoslavenske muzealizacije Drugog svjetskog rata” (str. 5) te pokazati kako je postjugoslavenska muzealizacija Drugog svjetskog rata, unatoč suprotstavljenim nacionalnim politikama pamćenja, utemeljena u sličnim memorijalnim strategijama i kustoskim praksama.

Knjiga je podijeljena u dvije kronološko-tematske cjeline koje prate dvije faze razvoja memorijalnih muzeja Drugog svjetskog rata. Prva cjelina, *Museums of the People's Liberation Struggle in Yugoslavia (1945–1990)*, bavi se njihovim osnivanjem i djelovanjem u Jugoslaviji s fokusom na ideološkim i muzeološkim postavkama na kojima su utemeljeni. Autorica najprije razmatra proces “jugoslavizacije muzejskog polja” kao svojevrsan državni projekt kojim je memorijalna i kulturna politika proizvela koncept i instituciju muzeja kao jedno od ključnih uporišta socijalističkog jugoslavenstva i ideološki instrument u izgradnji političke zajednice. Muzeju, koncipiranom kao kulturnom i povijesnom tumaču koji posreduje poruke iz prošlosti u sadašnjost, pripisana je obrazovna i odgojna uloga u oblikovanju historijske svijesti društva, izgradnji socijalističke kulture i jugoslavenskog patriotizma i stvaranju socijalističkih građana. Muzejski konstruiran povijesni narativ (re)producirao je utemeljujući državni mit izgrađen oko sjećanja na narodnooslobodilačku borbu i ideje svejugoslavenskog otpora u Drugom svjetskom ratu te promovirao etičke i moralne vrijednosti pripisivane socijalističkoj revoluciji i partizanskoj borbi. Autorica prikazuje niz međupovezanih mehanizama kojima je taj dominantni muzejski diskurs uspostavljen i proveden u praksu: donošenje zakonskih propisa o muzejima i muzejskoj djelatnosti, pokretanje specijaliziranih stručnih publikacija namijenjenih razvoju muzejske teorije i prakse i edukaciji muzejskih djelatnika, formiranje stručnih i političkih tijela koja su definirala zadaće, nazive, teme, strukturu i smještaj muzeja, politiku prikupljanja povijesnih izvora te u konačnici izgradnju mreže muzeja diljem državnog teritorija. Pojašnjava kako je ideološki motivirana selekcija dokumenata, predmeta, podataka i svjedočanstava – s jedne strane vezanih uz djelovanje NOB-a, pokreta otpora i Komunističke partije i s druge strane onih vezanih uz okupatorske snage, četnički i ustaški pokret – podupirala i materijalizirala dominantni narativ organiziran oko antagonizma “nas” (partizana, tj. boraca) i “njih” (okupatora i “izdajica”, tj. “domaćih kolaboracionista”), odnosno podjelu na simboličku “pravu” i “pogrešnu” stranu u ratu, dok je oprostorenje ideologije u vidu izgradnje mreže muzeja služilo izgradnji stabilnog državnog pamćenja i legitimaciji društveno-političkog poretka. Teritorijalno i tematski koncipiranom mrežom muzeja država je nastojala proizvesti unificirajući jugoslavenski memorijalni krajolik pa je svaka republika, autonomna pokrajina i regija imala svoje muzeje izgrađene oko dviju temeljnih okosnica politike pamćenja – revolucije i NOB-a. Muzeji revolucije, koncipirani kao povijesni muzeji posredovali su političke ideje revolucije kao (nedovršenog) povijesnog procesa, dok su muzeji NOB-a, građeni *in situ* na povijesnim lokacijama, koncipirani kao memorijalni muzeji posvećeni ključnim događajima, odlukama, institucijama i akterima Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom teritoriju. Pritom su odabrani segmenti ratne povijesti muzealizirani hijerarhijski – najprije mjesta revolucije (ratne rute Vrhovnog štaba, mjesta zasjedanja vrha KPJ-a i donošenja ključnih političkih odluka), potom mjesta NOB-a i pokreta otpora (mjesta važnih bitaka ili ustanaka) te na kraju mjesta logora i stradanja civila. Ta su mjesta koncipirana kao mjesta od općejugoslavenskog značaja koja su obilježavala kolektivno herojstvo narodnog otpora i komemorirala zajedničko stradanje svih jugoslavenskih žrtava fašizma i nacizma, dok su izvan okvira muzealizacije ostali etnički i nacionalno konotirani povijesni narativi te unutarnji sukobi i prijeporne povijesne epizode (poput suradnje partizanskih i četničkih snaga na početku rata). Autorica stoga zaključuje da je glavna tendencija jugoslavizacije muzejskog polja bila “muzealizacija pomirenja” koja je ciljala uspostavi općejugoslaven-

skog okvira sjećanja, društvenoj koheziji i prevladavanju unutarnjih sukoba, proizvođači pritom rigidno pamćenje koje je isključivalo pluralnost sjećanja.

Autorica se dalje fokusira na detaljniju analizu muzeja NOB-a pokazujući kako je dominantni povijesni i ideološki narativ transponiran u muzejski medij kroz definiranje koncepcije muzeja, muzealizaciju povijesnih izvora te dizajn i estetiku muzejskih postava. Slijedeći zasade marksističko-lenjinističke muzeološke škole čije je temelje postavila sovjetska muzeologija, primarni cilj muzeja bio je kroz muzejske predmete komunicirati i interpretirati političke ideje i povijesne procese pa je u prvom planu bio koncept vezan uz muzejski predmet, a ne njegova autentičnost. Muzejski su postavi oblikovani kao “ideološke montaže” koje su prikazivale muzejski narativ, a ne “prave predmete”, te su prenosili jednodimenzionalnu poruku odražavajući autoritativnu komunikaciju odozgo. Zadaća muzeja NOB-a, koji su građeni *in situ* i kao takvi služili kao mjesta komemorativnih svečanosti, bila je kreirati prostor i atmosferu za autentični doživljaj “memorijalnog fenomena” pa su mnogi oblikovani kao rekonstrukcije interijera i ambijenata u kojima su se odigrali povijesni događaji. Autorica prati i promjene u estetici muzeja i muzejskih postava koje su odražavale promjenu jugoslavenske pozicije u odnosu na Sovjetski Savez. U prvim godinama Jugoslavije izložbe su oblikovane u socrealističkom stilu, uglavnom sastavljane od arhivalija (dokumenti, deklaracije, vojna izvješća, pravni akti, memoarski rukopisi, dnevници, pisma, plakati, letci i sl.), fotografija i različitih predmeta (oprema ili osobni predmeti) čiji se legitimitet kao muzejskih eksponata temeljio na dokumentarnoj, ilustrativnoj ili sentimentalnoj vrijednosti. Autoritativni narativ konstruirao se i uključivanjem ideološki označenih citata (Titovih ili drugih važnih političkih aktera te slogana i parola) kao eksponata, a u kategoriju dokumenta i predmeta uvršteni su i “izumljeni simboli” države (zastave, slogani, vojni i politički amblemi) koji su trebali u posjetiteljima pobuditi osjećaj zajedničkog identiteta, pripadnosti i ponosa. Od 60-ih godina muzejski su postavi modernizirani u skladu s novom službenom estetikom socijalističkog modernizma koja je reprezentirala jugoslavensku nesvrstanu politiku, pa su u muzejske prostore i postave uvedene umjetničke intervencije i ambijentalne instalacije kao nove metode reprezentacije i posredovanja prošlosti, koje su također trebale potaknuti emocionalnu vezu građana s državom. Tako osmišljeni postavi nisu imali informativnu, nego performativnu funkciju – povijest nisu predstavljali, nego je (pro)izvodili, istovremeno proizvođači kolektiv i posjetitelja kao socijalističkog građanina. To je, zaključuje autorica, uz muzejske postave koji su kombinirali rigidne tekstualne cjeline s inovativnim arhitektonskim, prostornim i umjetničkim intervencijama, bilo specifično obilježje jugoslavenske muzeologije. Unatoč tome što je nastojala teoretizirati svoju praksu, nije jasno definirala svoj “nesvrstani” muzeološki smjer, pa je sve do njezina kraja muzejskim prikazima dominirao sovjetski model.

Druga cjelina, *Second World War Memorial Museums in the Yugoslav Successor States (1991–2022)* fokusira se na memorijalne muzeje u trima državama sljednicama te donosi analizu promjene muzejske slike Drugog svjetskog rata u postjugoslavenskom kontekstu. U poglavlju posvećenom “slomljenoj muzealnosti” autorica razmatra na koji je način veza između baštine Drugog svjetskog rata i identiteta prekinuta uslijed ideološkog zakreta u interpretaciji Drugog svjetskog rata u kontekstu raspada Jugoslavije, ratnih sukoba i nastanka novih nacionalnih država. Ocrta društveno-politički kontekst i dominantne tendencije raskida s jugoslavenskim pamćenjem u stvaranju nacionalnih politika

pamćenja u trima državama (stigmatizaciju jugoslavenske prošlosti, revizionizam, (re)aktualizaciju prethodno sustavno prešućivanih nacionalnih narativa, unutarnje lomove, prijepore i podjele u interpretaciji prošlosti itd.), potom prikazuje sudbinu pojedinih muzeja tijekom ratnih sukoba (vojno zauzimanje, devastaciju, pljačkanje i uništavanje zbirki i postava, prepuštanje sporom propadanju i sl.) te se naposljetku osvrće na njihovu etnonacionalizaciju kao krajnji rezultat loma muzealnosti baštine Drugog svjetskog rata. Kako tumači, memorijalni su muzeji temeljem Ugovora o sukcesiji SFRJ u pravnom smislu postali dijelom novih teritorijalnih državnih okvira, a nekadašnja zajednička baština raspršena je preko državnih granica (u slučajevima muzeja smještenih na državnim granicama i podijeljena). Dio muzeja potpao je pod državnu nadležnost, a većina pod nadležnost lokalnih uprava. Uslijed takve podjele u novim političkim okvirima zajednička je baština Drugog svjetskog rata postala istovremeno nečija i ničija. Lomovi muzealnosti rezultirali su značajno transformiranim – odnosno dramatično smanjenim – memorijalnim krajolikom Drugog svjetskog rata. Autorica stoga na kraju poglavlja donosi kartu preostalih (danas aktivnih) memorijalnih muzeja i kratak pregled promjena u njihovu statusu, nazivu i društvenoj ulozi, te zaključuje da su u novonastalim nacionalnim okvirima zadržane one muzejske institucije koje tematiziraju aspekte Drugog svjetskog rata koje za državne ili lokalne vlasti predstavljaju sjećanje “korisno” za prikazivanje određene slike nacionalne prošlosti.

U idućem poglavlju razmatra kustoske prakse rekonceptualizacije memorijalnih muzeja te izlučuje tri tipa intervencija koje obilježavaju “postjugoslavenski muzejski obrat”: deideologizaciju, etnonacionalizaciju i dekontekstualizaciju. Deideologizacija podrazumijeva distanciranje muzejskih predmeta i postava od njihova ideološkog okvira, odnosno “čišćenje” muzejskog narativa od komunističke ideologije, a ostvaruje se uklanjanjem jugoslavenskih simbola, slogana i parola, a u nekim slučajevima i prenamjenom muzejskog prostora (npr. rebrendiranjem i komercijalizacijom). Etnonacionalizacija se odnosi na muzejsku interpretaciju Drugog svjetskog rata kroz prizmu ratova 1990-ih. Ostvaruje se tako da se uz izložbe o Drugom svjetskom ratu postavljaju paralelne izložbe posvećene ratovima devedesetih, temeljene na sličnim retoričkim i estetskim principima, s tendencijom prisvajanja antifašističke jugoslavenske tradicije i prikazivanja vlastite etničke skupine kao nastavljača antifašističke borbe u kontekstu ratova 1990-ih. Dekontekstualizacija se pak odnosi na zadržavanje postava i izložbi osmišljenih u Jugoslaviji bez ikakvih promjena, s dvije glavne motivacije u podlozi – kao kritički osvrt na instituciju jugoslavenskog pamćenja kako se više ne bi gradili takvi ideologizirani muzeji ili kao očuvanje “povijesti”, odnosno mehanizam obrane od etnonacionalističkog revizionizma i suprotstavljanje “prisilnoj amneziji” nametnutoj devedesetih. Autorica tumači da je u srži muzejskih transformacija zapravo nemogućnost iznalaženja novih načina reprezentacije baštine Drugog svjetskog rata i njezine muzealizacije uzrokovana političkim tenzijama oko tog nasljeđa. Muzejske su reforme, kako navodi, još uvijek reakcija na naslijeđeno stanje muzejskih zbirki i izložbi. U postjugoslavenskim procesima retradicionizacije i (re)nacionalizacije muzejima je pripisana uloga promicanja etnonacionalnih vrijednosti, što podrazumijeva odmak i diferenciranje od nadnacionalnog jugoslavenskog identitetskog diskursa u interpretaciji baštine Drugog svjetskog rata. Memorijalnim muzejima Drugog svjetskog rata u postjugoslavenskom kontekstu, zaključuje autorica, dominira tendencija reinterpretacije povijesti s ciljem opravdavanja

rušenja jugoslavenskog identiteta i države, a interpretacija i komunikacija višedimenzionalnosti baštine Drugog svjetskog rata ostaje najveći izazov za kustose.

U posljednjem poglavlju autorica donosi četiri studije slučaja, odnosno detaljne analize četiriju obnovljenih memorijalnih muzeja – Memorijalnog muzeja Jasenovac (Hrvatska), Muzeja Stare Hercegovine u Foči (Republika Srpska), Muzeja Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu (Federacija BiH) te Muzeja “21. oktobar” u Kragujevcu (Srbija). Prikazuje njihove “biografije” od osnivanja do suvremenosti i temeljem analize izložbenih prostora, muzejskih postava i njihovih transformacija u postjugoslavenskom kontekstu pokazuje kako kustoske strategije primijenjene u rekonceptualizaciji muzeja odražavaju dominantne tendencije revizije muzejskih prikaza u novonastalim državama, unatoč tome što ni u jednoj nije uspostavljen konsenzus oko reprezentacije Drugog svjetskog rata. Obnovu memorijalnog muzeja Jasenovac prema predlošku muzeja holokausta razmatra u okviru europeizacije sjećanja kao usklađivanje s europskom politikom pamćenja temeljenom na univerzalizaciji sjećanja na holokaust, pri čemu iz muzejske reprezentacije izostaje referiranje na poziciju muzeja *in situ* i konkretno povijesno i muzeološko adresiranje ustaških zločina. Muzej Stare Hercegovine u Foči transformiran tako da je starom postavu pridodan novi postav o ratovima devedesetih analizira kao primjer reinterpretacije prošlosti kroz prizmu ratova devedesetih u kojoj se Drugi svjetski rat tumači novouspostavljenim nacionalnim viktimizacijskim narativom o srpskim žrtvama u NDH. Na primjeru obnovljenog Muzeja Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu pokazuje da se suvremena interpretacija Drugog svjetskog rata temelji na (re)aktualizaciji simbola bosanskohercegovačke državnosti utemeljene na zasjedanjima AVNOJ-a, a na primjeru muzeja “21. Oktobar” u Kragujevcu pak analizira kako se interpretacija Drugog svjetskog rata mijenja uključivanjem u suvremeni muzejski postav reprezentacije Jugoslavenske vojske u otadžbini (tj. četničkog pokreta) kao drugog pokreta otpora. Autorica pritom stavlja naglasak na interakciju starih i novih dijelova postava kao dviju reprezentacijskih paradigmi, navodeći kako poruke koje prenose dijelovi izložbi nastali u Jugoslaviji i oni nastali u državama sljednicama stvaraju disfunkcionalne mozaične muzejske narative i proizvode nestabilne slike prošlosti. Ti muzeji, kako navodi, više ne predstavljaju povijest Drugog svjetskog rata, nego postaju “muzeji muzeja”, odnosno metamuzeji iz kojih se mogu iščitati odnosi novih država prema padu socijalizma i jugoslavenskoj politici pamćenja. Pritom metamuzeološke kustoske strategije na kojima se temelji njihova rekonceptualizacija, uvjetovane dominantnim etnonacionalnim narativima, djeluju u smjeru dejugoslavizacije muzejskog polja.

Knjiga *Post-Yugoslav Metamuseums: Reframing Second World War Heritage in Postconflict Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Serbia* kao prva sustavna i obuhvatna studija muzealizacije Drugog svjetskog rata na (post)jugoslavenskom prostoru vrijedan je doprinos prije svega muzeološkoj disciplini, čijoj je stručnoj publici prvenstveno i namijenjena. U tom smislu, kako navodi i sama autorica, predstavlja polazište za daljnja istraživanja memorijalnih muzeja i drugih muzealnih institucija, kao i za proširivanje i produblivanje rasprava o postjugoslavenskom muzejskom obratu. No, ova kompleksna, bogata i slojevita studija zasigurno će biti zanimljiva i korisna istraživačima u području studija sjećanja i postsocijalizma, posebice onima zainteresiranima za postjugoslavenski postkonfliktni kontekst. Komparativni pristup i inovativni uvidi u složene, ponekad naizgled paradoksalne međudnose postjugoslavenskih politika pamćenja i njihove

antagonizme i paralelizme, poticajni su za promišljanje i istraživanje djelovanja tih mehanizama pamćenja i izvan muzejskog polja. Najvažnije, ipak, ova studija svojom problematizacijom suvremenih odnosa prema baštini Drugog svjetskog rata i utemeljenom kritičkom analizom suvremene muzejske prakse može poslužiti kao dobar temelj muzealcima za osmišljavanje novih načina muzejske reprezentacije i interpretacije baštine Drugog svjetskog rata koji će kao polazište imati njezine višestruke dimenzije i značenja.

Kristina Vugdelija

Sanja Potkonjak i Tea Škokić, *Gdje živi tvornica? Etnografija postindustrijskoga grada*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2022., 307 str.

Niz je razloga zbog kojih bi se monografiji *Gdje živi tvornica?* čitatelji, bez obzira na to radi li se o onima profesionalno, tematski ili iskustveno motiviranima, mogli u više navrata vraćati. Knjiga je, naime, rezultat višegodišnjeg "gustog" etnografskog terenskog rada dviju istraživačica i autorica koje su tijekom višekratnih odlazaka i boravaka u Sisku zahvatile u tkivo lokalne zajednice u uvjetima deindustrijalizacije, tranzicijske privrede, postsocijalizma, pandemije koronavirusa, ali i nedavnog potresa koji je zahvatio i Sisačko-moslavačku županiju. Rezultat njihova istraživanja u nekoć moćnoj i relativno prosperitetnoj sredini obavijenoj oko Željezare Sisak dubinski je obaviješteno djelo u kojem autorice nisu prezale od odgovaranja na teška, a gdjekad i bolna pitanja ključna za razumijevanje života ljudi koji su prošli, prolaze ili imaju generacijsko iskustvo poviše spomenutih procesa. Iz tog mi se razloga u ovoj monografiji, čija se poglavlja mogu konzultirati i kao zasebni dijelovi jedne veće cjeline, među brojnim ažuriranim, vrijednim uvidima i zaključcima ključnom učinila primjedba o tome da "deindustrijalizacija u malim i srednjim gradovima u pravilu znači da ništa nije ispunilo prazninu odlazeće industrije" (str. 67).

Iz te se prijelomne bilješke može, barem djelomično, derivirati cijeli niz odgovora koje Sanja Potkonjak i Tea Škokić nude na u naslovu postavljeno pitanje. Odista, gdje je sisačka tvornica i gdje su tvornice nekoć podizane diljem zemlje, ali koje su osim proizvodnje materijalnih dobara podrazumijevale i stvaranje sasvim novih ljudi? Nekada je tvornica ljude povlačila sa sela čineći od njih gdjekad ekonomske polutane, danas se, prema uvidima autorica, raspolućenost za mnoge manifestira kao stanje u kojem više nisu radnici, ali još nisu ni poduzetnici. Hvatanje u koštac i pronalaženje odgovora na pitanja uzrokovana takvim egzistencijalnim vakuumom predstavlja zahtjevan manevar – u domaćoj humanistici – stvaranja sasvim originalne građe koju se, ugrubo, može interpretirati istovremeno kao osjećaj za novonastale suvremene strukture života i kao tankočutan etnografski osjećaj za razumijevanje procesa rastakanja svih prethodnih struktura u istraživanom lokalnom miljeu, ali čiji se dosezi ne iscrpljuju isključivo u toj sredini. Unatoč takvoj situaciji, autorice se ne prepuštaju pesimističnoj istraživačkoj, kao ni narativnoj niti vodilji, nego – ponajviše u generacijskom i rodnom ključu – pronalaze i one slojeve egzistencije koji se obavijaju oko koncepata nade, nadanja, nadilaženja,

osmišljavanja budućnosti i opstojnosti. Tvornica u njihovu razumijevanju, razvidno je već iz uvodnih stranica monografije, nije samo mjesto u kojem se, primjerice, proizvode tone željeza ili, ovisno o periodu, vode više ili manje uspješne poslovne bilance, koliko je mjesto koje presudno određuje način života niza generacija, u značajnoj mjeri teše njihov svjetonazor i vrijednosni sustav, artikulira i segmentira cjelokupni prostor u koji je umještena te ga, gotovo deterministički, sadržajno uvjetuje i nakon gašenja postrojenja. Stoga je tvornicu, ili njezine aspekte, u ovoj monografiji moguće percipirati u infrastrukturnim ruinama koje se rasprostiru teritorijem i tvore specifičnost postindustrijskog krajolika, u multimedijalnom umjetničkom promišljanju njezine socijalističke povijesti, ali i imaginiranju neostvarenih budućnosti, kao i u institucionalizaciji i baštinizaciji sjećanja i nekoć, za veći dio zajednice, prosperitetnije prošlosti. Nadalje, nasljeđe tvorničke, nerijetko maskuline, kulture otpora moguće je prepoznati u nepristajanju dijela građana Siska na to da on postane mjestom na kojem će se odlagati i zbrinjavati otpad, no taj otpor danas ima žensko aktivističko lice.

Autorice navedenim temama pristupaju izoštrenim teorijskim i metodološkim aparatom ukazujući na lica i naličja predodžbi i iskustava obavijenih oko fabrike; primjerice, koncepti heterokronije i heterotopije, preuzeti iz teorije Michela Foucaulta, primijenjeni na slučaj u fokusu ove monografije ukazuju na to da je i ovdje moguće zamijetiti “različite temporalnosti” utkane u ideju tvornice i tvorničkoga rada – razgovori s umirovljenim radnicima i radnicama otvaraju pitanja nekadašnjeg zamišljanja budućnosti, retroutopija, ali i ravnodušnosti, apatičnosti ili pak nostalgčnosti pa će u ovoj publikaciji nezaobilazan materijal pronaći i istraživači zainteresirani za obrasce, gdjekad i konfliktnih, afektivnih stanja. Jer dok će za starije generacije tvornica biti simbol sigurna života, mlađima ona ponekad predstavlja i stigmatu grada. Iako ne pripadaju nužno mlađoj generaciji onih koji promišljaju idiosinkrazije te lokalne sredine, u monografiji je zastupljena i interpretacija uradaka niza umjetnika čija se djela mogu smjestiti pod sintagmu “deindustrijalizacijska umjetnost”. Dokumentarne filmove *Dvije peći za udarnika Josipa Trojka*, *Buffet Željezara*, *Hrvatskog narodnog preporoda* Gorana Devića, intervencije Marka Tadića u ciklusu *The Speculative View*, radove Marijana Crtalića *Nevidljivi Sisak*, *Razine i mete*, kao i uratke Vesne Mačković, odnosno grupe M28 *Arhiv Koordinate 45.448927, 16.395571, id 12.62020* autorice, osim zasebno, analiziraju i u vrijednom komparativnom ključu s procesima koje nazivaju “muzejskom baštinizacijom”, odnosno “muzejskom institucionalizacijom sjećanja”. Značajke potonjih jesu komodifikacija, ali i “razdvajanje industrijske povijesti od povijesti radničke klase i radništva” (str. 214), dočim umjetnička djela uzimaju u obzir, istražuju, nastavljaju ili pak snažno propituju ideju socijalističkog moderniteta i njegovih lica, a koji je podrazumijevao i radničke borbe, štrajkove, samoupravljanje, udarništvo, kao i sudjelovanje radnika u radu Likovne kolonije Željezare Sisak.

U Željezari se, mjestu poglavito teškog muškog rada, osim tona željeza često “kalila” i opora maskulinitet. Iako još uvijek nemamo potpunije istraživanje koje bi dalo odgovore na koji se način aspekti takve maskuliniteta manifestiraju u deindustrijaliziranim sredinama i prenose na buduće generacije, autorice i na tom terenu nude pojedine odgovore. No, to se nepristajanje na bespogovorno poštovanje autoriteta, gotova rješenja i manjak autonomije sada artikulira u ženskom aktivističkom miljeu. Mnoga nekadašnja postrojenja prolaze kroz “industrijsku reciklažu” što je proces koji podrazumijeva dvostruki obrazac: s jedne strane vrijedne se kovine, ali i dijelovi strojeva nelegalno izvlače iz postrojenja i

preprodaju dok istovremeno ruinizirani prostori tih istih postrojenja postaju odlagališta za otpad. Autorice u Sisku bilježe oba procesa prisutna i u ostalim nekoć industrijaliziranim sredinama, no s jednom značajnom razlikom – dio lokalne zajednice opravdanog je dojma da njihov grad postupno postaje dominantnim mjestom za odlaganje toksičnog otpada dovezenog iz ostatka zemlje. Aktivistička reakcija na takve “tajnovite” planove, koji nesumnjivo podrazumijevaju štetne posljedice po kvalitetu života, okupljena je u inicijativu *Siščani ne žele biti smetliščani* te ima dominantno i “oporo” žensko lice koje ne pristaje na tu vrstu postindustrijskog kompromisa i biznisa.

Poglavlja ove angažirane *etnografije postindustrijskoga grada* prožeta su nizom fotografija autorica koje čitateljima manje upoznatima sa sisačkim lokacijama, procesima ili djelima dodatno približavaju teme o kojima pišu. No, na to o kakvom se istraživanju radi možda još i učinkovitije ukazuju “verbalne slike”, izrazito kratke, minijaturene imponderabilije ponekad zabilježene u hodu ili izgovorene tijekom intervjua, istaknute između poglavlja knjige. Njihova istovremena kontradiktornost, ambivalentnost, apodiktičnost, tuga, tragičnost, duhovitost i preciznost govore o tome koliko su slojevite i raznorodne teme, ali i afektivni i emotivni ulozu u istraživanoj problematici, koja možda i počinje tvornicom, ali na njoj – u uskom smislu te riječi – ne završava. Prožeta pritom relevantnom i ažuriranom inozemnom i domaćom literaturom, knjiga nudi i više nego solidan presjek srodnih istraživanja pa se, stoga, u etnografsko polje upisuje na barem dvostruk način – kao izvrsna i nekonvencionalna monolokalna studija, ali i kao studija koja razlaže procese deindustrijalizacije i njihove posljedice zamjetne u mnogo širem geografskom kontekstu, a kojega je Sisak sastavnim dijelom.

Andrea Matošević

Senka Božić-Vrbančić, *Prekarnost. Priče iz Ubera*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2023., 159. str.

Naslov knjige *Prekarnost: priče iz Ubera* može navesti na pomisao da se radi o knjizi koja se bavi radom, prekarnim, nesigurnim radom – normaliziranim i uobičajenim u današnje vrijeme neoliberalnih ekonomskih politika, no tome nije tako. Naime, već u “Uvodu” autorica obrazlaže kako prekarnosti pristupa mnogo šire, ponajprije kao nesigurnosti života koja nikad nije distribuirana ravnomjerno te koja u današnjem neoliberalnom kontekstu zbog brojnih globalnih kriza (poput migrantske krize, ekološke krize, ekonomske krize, zdravstvene krize i najaktualnije ratne krize) postaje normalizirana za većinu populacije. Pritom, autoricu ne zanima što je prekarnost ili kako su suvremene krize nastale i kako su stvorene. Mnogo više knjiga otvara pitanja o tome kako globalne krize današnjice u konvergenciji s raznim povijestima oblikuju ono što doživljavamo kao svijet oko sebe, odnosno kakva društvena atmosfera prevladava i kako se ta atmosfera odražava na ideju budućnosti, na moguće imaginarije boljeg života i svijeta.

Autorica odgovore na prethodno spomenuto pronalazi uvodeći inovativni metodološki pristup u istraživanju prekarnosti što ujedno daje posebnu vrijednost ovoj knjizi. Njezin metodološki pristup u skladu je i sa suvremenim antropološkim pristupima koji

zagovaraju radikalnu otvorenost i odučavanje. Inspirirana tim pristupom kao i suvremenim teoretičarkama kao što su Lauren Berlant i Kathleen Stewart te filozofom Henrijem Lefebvrem, autorica u "Uvodu" obrazlaže da je pristup koji razvija afektivna ritmoanaliza ili ritmoanaliza krize, metoda kojom možemo detektirati afektivne odgovore na slučajnosti svakodnevice. Afektivno iskustvo se, prema njezinu mišljenju, odnosi na tjelesne osjećaje koji su vezani za iskustvo bivanja u svijetu, na razne putanje ljudskih života, na reakcije koje su odgovor na velike i male povijesne promjene koje određuju životno iskustvo. Ritmoanaliza krize, obraćanje pozornosti na priče koje cirkuliraju o krizi kroz očiste vozača i vozačica Ubera, služi kao podloga za promišljanje određenih problema (javno/privatno, ljudska prava, *gig* ekonomija i sl.) na način koji nadilazi disciplinarne granice antropologije te otvara interdisciplinarno polje za raspravu kao što možemo vidjeti u poglavljima koja slijede nakon "Uvoda".

Svako od sljedeća tri poglavlja počinje etnografskim djelićima razgovora s vozačima i vozačicama Ubera koji na različite načine govore o temi iz naslova poglavlja. Fragmentima razgovora kojima započinje prvo poglavlje zajednička tema je sloboda. Iako sloboda može imati razna značenja koja će proizlaziti iz raznih doktrina ili filozofskih pravaca, sugovornici s kojima je autorica dijelila iskustvo vožnje gradom slobodu razumiju u ključu dominantne političke doktrine današnjice, neoliberalizma. Svi drugi vidovi i razumijevanja slobode nestali su pred neoliberalističkim razumijevanjem slobode kao individualne slobode koju *uberovci* često izražavaju kao stanje u kojem su sami sebi šefovi. To je sloboda koja od nas traži da brinemo sami za sebe, da budemo odgovorni za svoju poziciju u svijetu i za svoja postignuća, što onda rezultira i samopouzdanjem i zadovoljstvom, primjećuje Božić-Vrbančić. No ona se pita i iz čega to samopouzdanje proizlazi, na što se odnosi i što generira. Da bismo shvatili taj današnji osjećaj slobode, u nastavku se autorica osvrće na dominantni ekonomski sustav koji generira takvu ideju slobode, neoliberalizam i ideal slobode koji je njegova temeljna ideja vodilja. Kriza liberalnog sustava rezultira uvođenjem neoliberalnih politika i reduciranja socijalne uloge države, dereguliranja kapitala, privatizacije javnih dobara i promoviranja radikalne slobode tržišta. To neoliberalne politike čini nečim mnogo obuhvatnijim od samo ekonomske politike – "one reguliraju sve društvene odnose i normaliziraju određenu ideju slobode na kojoj ti odnosi počivaju" (str. 27). Takav sustav omogućuje zapravo svakom pojedincu da sam sebi osigura minimalne uvjete za preživljavanje, no s druge strane normalizira prekarizaciju, odnosno nesigurnost života, koja nikada nije ravnomjerno distribuirana u društvu. Kada se tome pridoda razvoj digitalnih tehnologija i umjetne inteligencije, koje omogućuju digitalnu i platformsku ekonomiju, pitanje individualne slobode i slobode tržišta dodatno se usložnjava, a reguliranje populacije i pitanje sloboda seli se u virtualne prostore.

Također, širokom dostupnošću digitalnih tehnologija i pametnih telefona promijenio se i odnos prema slobodnom vremenu. Dok je ono nekad značilo vrijeme kada se ne radi, "danas je postalo uobičajeno kategoriju slobodnog vremena izjednačavati s radom", pa i ono postaje prekarna kategorija, zaključuje Božić-Vrbančić. I tu na scenu stupaju aplikacije poput Ubera, koje omogućuju pojedincu da kapitalizira svoje slobodno vrijeme i svoja materijalna dobra na različite načine, kako u nastavku poglavlja opisuje autorica. Dok je nekada poduzetništvo podrazumijevalo ulaganje kapitala kako bi se generirala

dobit, platformska ekonomija i algoritamsko upravljanje poništavaju dihotomiju rad/poduzetništvo, zbog čega i vozači Ubera postaju poduzetnici i osjećaju se kao šefovi samima sebi. Zbog toga imaju i osjećaj da su slobodni, iako zapravo svo vrijeme rade.

Kako bi zahvatila društvenu atmosferu i suvremeno iskustvo življenja u zajednici, odnosno “strukture osjećaja” povijesne sadašnjosti, u poglavlju naslovljenom “Averzija, odvratnost ili gađenje” autorica se fokusira na osjećaj gađenja. U fragmentima drugog poglavlja taj se osjećaj povezuje s osjećajem samopouzdanja proizašlim iz osjećaja slobode o kojem je bila riječ u prethodnom poglavlju: “osjećaj gađenja konstantno navigira između onog što nam izaziva zadovoljstvo i onog što nam izaziva gađenje te kroz tu navigaciju ocrtava atmosferu svakodnevice” (str. 36). Gađenje možemo promatrati kao naličje želje za redom, ili onoga što je predstavljeno kao dobro ili lijepo, kao ideal kojem se teži i koji simbolizira mogućnost “dobrog života”. Julija Kristeva koristi koncept *abject*, kao suprotnost subjektu, kao ono što narušava red, ne poštuje pravila ni pozicije. Sara Ahmed primjećuje kako nas gađenje istovremeno odbija od onoga što nam se gadi, ali nas to ujedno privlači u smislu da okupira našu pažnju. O tome što nam se gadi pričamo i afektivno se angažiramo. U tom smislu, za Ahmed afekt “nije sadržan u objektu ili znaku, nego je učinak cirkulacije između objekata i znakova” na način da se afektivna vrijednost akumulira cirkuliranjem znakova. Gađenjem osoba pokazuje svoju superiornost, tako da se osjećaji gađenja i superiornosti isprepliću, a istovremeno su odgovor na prekarnost i osjećaj nemoći da se ostvari fantazija o “dobrom životu”. Drugim riječima, gađenje je jedna od reakcija na život u društvenoj atmosferi koju Lauren Berlant naziva *impasse*, slijepa ulica iz koje očekujemo izlaz u obliku rješenja krize, ali ono se stalno odgađa, postulira Božić-Vrbančić.

U poglavlju “Male stvari koje život znače”, kroz brojne fragmente iz vožnji Uberom autorica objašnjava što se događa kada *impasse*, odnosno osjećaj stagnacije, zaglavljenosti u stanju u kojem ne želimo biti, ali se iz njega ne možemo izvući, postane stalno stanje zbog brojnih kriza i situacija nad kojima nemamo kontrolu i kada ljudi prestanu vjerovati u svoju fantaziju o dobrom životu. Kad optimizam nestane ili postane svrha samome sebi *impasse* možemo prepoznati kroz osjećaje straha, tjeskobe, bespomoćnosti, ravnodušnosti i sl. Kad se život svede na stalno podnošenje i izdržavanje različitih stanja krize i kad izgubimo svako uporište za optimizam tražimo spas u malim zadovoljstvima ili objektima koji nam pružaju zadovoljstvo, smatra Božić-Vrbančić. To mogu biti aktivnosti poput trčanja ili odlaska u teretanu, opsesivnog slušanja vjerskog radija, kockanja ili predanosti konspirativnim narativima; sve su to male stvari koje u takvim situacijama daju smisao životu. Takve aktivnosti su naličje ravnodušnosti o kojoj autorica govori u nastavku poglavlja. Prema Berlant, ravnodušnost nastaje nakon traumatskog događaja ili niza zbivanja kojima se pokušava izbjeći propast u obliku bankrota, neimaštine, siromaštva, u trenutku kada se individualna fantazija o dobrom životu dezintegrira pa nastaje potreba za novim imaginarijima. Iako je ravnodušnost dakle odgovor na stres i krizu i obrana od surove stvarnosti, istovremeno “je i mogućnost za konstruiranje užitka u nekim malim stvarima”, ona otvara prostor za male, osobne utopije usidrene u stvarnosti. Michel Foucault takve prostore naziva heterotopijama – heterotopijski svjetovi ne pružaju sigurnost, ali otvaraju nove imaginarije i, kako kaže Berlant, “mogućnost pronalazjenja novih formi pomoću kojih se nepodnošljiva stanja mogu ublažiti ili zaobići”, što autorica pokazuje na brojnim primjerima iz razgovora s *uberovcima*.

U “Zaključku” autorica sažima temeljne ideje izrečene u knjizi i vraća se osjećaju prekarnosti objašnjavajući zašto je on danas globalno sveprisutan. Iako osjećaj nesigurnosti života nije odlika samo vremena u kojem živimo jer se ljudi uvijek na neki način bore za siguran i što dostojanstveniji život, u današnje vrijeme neoliberalizma zapravo se promijenila uloga države kao instance koja se brine za kvalitetan i siguran život svojih građana. Moderne države su kao svoju temeljnu ideju imale brigu za građane i garantirale su socijalna i druga prava i upravo to nestaje s neoliberalnim ekonomskim politikama. Odgovornost se s države prebacuje na pojedinca od kojeg se očekuje da upravlja vlastitim životom i brojnim situacijama na koje zapravo kao individua ne može imati utjecaja. Budući da se danas ideja o državi koja brine za svoje građane dezintegrira, prevladava osjećaj *impassa*, krizne tranzicije koja je okarakterizirana potrebom za djelovanjem i promjenom, ali se to djelovanje kontinuirano odgađa. Nakon “Zaključka” slijede “Fragmenti”, male etnografske “krpice” koje dodatno oslikavaju različite aspekte svakodnevice u kojoj živimo i koje čine iznimnu etnografsku građu o prekarnosti vozača Ubera u gradu Zagrebu.

Za kraj, željela bih spomenuti kako se i sama često susrećem s komentarom da nam uopće nije loše u državi u kojoj živimo i da statistike pokazuju kako se država razvija i ljudi žive sve bolje. To možda jest točno, no pitanje je o kojim je ljudima riječ – čine li oni većinu ili se radi o malom broju pojedinaca koji zapravo više ni nemaju kontakt s onim dijelom građanstva koji radi za *minimalac* i koji jedan nepredviđeni trošak u mjesečnom budžetu suočava s borbom za preživljavanje. *Uberovci* čije priče čitamo u ovoj knjizi, nastaloj tako što je Senka Božić-Vrbancić prožela svoje iskustvo pacijentice analitičnošću antropologinje, nažalost predstavljaju prosječnog žitelja Hrvatske i živote većine hrvatskog stanovništva, a kako doznajemo u “Zaključku” knjige, oni su također slika društva na globalnoj razini.

Sanja Đurin

Ivana Katarinčić, *Estetika i etika baleta. Ambivalentna opstojnost*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2022., 299 str.

Knjiga Ivane Katarinčić *Estetika i etika baleta: ambivalentna opstojnost* prva je znanstvena studija koja sveobuhvatno, iz različitih motrišta pristupa istraživanju klasičnoga baleta i donosi kritičke uvide o povijesnim mijenama i procesima, kanonskim baletnim djelima te suvremenim praksama. Autorica, školovana balerina koja je prije svoje znanstvene karijere radila kao plesačica klasičnoga baleta u Mariborskom narodnom gledališću u Sloveniji i kao učiteljica klasičnoga baleta u Osnovnoj školi za balet i ritmiku u Zagrebu, sjedinjuje različite istraživačke pozicije i metodologije, disciplinarne uvide i tematske fokuse s osobnim iskustvom u gusto ispričanu (znanstvenu) priču o sjaju i bijedi baletne umjetnosti te procesima koje pojedinke/ci prolaze u njihovoj međuigri.

Knjiga je podijeljena u četiri cjeline koje se dalje granaju na brojna podpoglavlja. U prvoj cjelini autorica analizira pozicioniranje plesa u različitim disciplinama posvećenim istraživanju plesa poput etnokoreologije, antropologije plesa, plesne etnologije i etnografije, antropologije ljudskog pokreta, plesnih i izvedbenih studija. Ples kao specifično

područje istraživanja, zaključuje autorica, nije opipljiv i nije postojan, plesna izvedba je prolazna i neponovljiva, nematerijalna pa su slijedom toga istraživanje i analiza plesa usmjereni na vrijednosti koje pronalazimo u tragovima sjećanja i utkanih dojmova. No, iako su plesu svojstvena obilježja nestalnosti i neuhvatljivosti, ples predstavljaju materijalna, prisutna, opipljiva plesna tijela. Stoga je tijelo kao instrument koji proizvodi ples nezaobilazan organizam u istraživanju plesa, pa tako i u ovoj studiji o plesu. Autorica tragajući za plesom u znanstvenoj literaturi propituje međutjecaj različitih disciplina i njihovih tematskih okvira istraživanja plesa, ali i orijentire i oslonce etnokoreoloških istraživanja koja privilegiraju folklorne plesove te su stoga etnografska istraživanja o umjetničkom plesu i baletu i dalje rijetka. Ponukana upravo manjkom istraživanja klasičnoga baleta na našem području i u široj regiji poseže za svojim nekadašnjim osobnim iskustvom plesačice i sudjelovanjem u istraživanoj zajednici, vješto preplićući svoju *insajdersku* priču s rezultatima i promišljanjima istraživačice *autsajderice*. Plesna pismenost, koja uključuje plesno iskustvo, odnosno vlastiti tjelesni doživljaj te plesno znanje, omogućila joj je obuhvaćanje i kinestetičke dimenzije plesa i svega što iz nje proizlazi. Autorica je, dakle, pristupila istraživanju plesa uvažavajući i uključujući osobno plesno iskustvo te je nastojala zahvatiti proces višesenzornog promatranja plesnih praksi.

S obzirom na to da su današnje verzije klasičnih baleta prerade starih baleta ili rezultati raznih rekonstrukcija, autorica je u istraživanje uključila i povijesna razmatranja. U drugoj cjelini knjige koristi povijesni pregled kanonskih djela i razdoblja u kojima su ona nastajala kao ispomoć u interpretiranju povijesnog okvira plesnih zbivanja te obuhvaćanja povijesnih tragova, fluktuacija i njihovih odjeka do današnjih dana. Balet nije vezan za jedan konkretan i ograničen prostor te ga autorica ne lokalizira i ne traga za određenim lokalnim specifičnostima, već mu pristupa kao globalnom fenomenu koji se u većoj ili manjoj mjeri kontekstualizira na lokalnoj razini. Donosi nam pregled nacionalnih stilova i škola u baletu koji se raspoznaju unutar zajednice baletnih stvaratelja, ali tek rijetko izvan nje. O estetici i razvoju feminizacije baleta, koji se od 19. stoljeća počinje opisivati "idealiziranim ženskim svijetom" i označavati "razdobljem balerine", progovara kroz kostimografiju i razvoj baletne papučice u danas poznatu špicu. Špica je tako postala simbol baleta, izdužuje žensko stopalo, čini ga privlačnim i zanimljivim, sugerira eteričnost i delikatnost. Istovremeno, špica svoju balerinu ranjava, ozljeđuje, deformira joj stopalo, poružnjuje ga. Prema autorici u špici je sadržan dio estetike, ali i patetike baleta.

Treća cjelina donosi analizu različitih znanstvenih interpretacija baleta kroz fabule i plesnu narativnost, feministički pogled na balet te propituje položaj žena i muškaraca u baletu. Doprinos feminističke kritike vidi u uvođenju novih dimenzija analize plesnih izvedbi, zagovaranju istraživanja plesa kao kulturne prakse i estetskoga fenomena, ali prepoznaje i njezin aktivistički faktor koji djeluje s pozicije poticanja promjene. Feministička perspektiva uglavnom ukazuje na subordinaciju žena u plesu i detektira brojne depriviranosti balerina, no značajno izostaje zahvaćanje prezentacije muškaraca baletana na sceni i njihova imidža u društvu. Autorica u dva podpoglavlja predstavlja predodžbe o muškarcima u baletu i *mačističku* strategiju u plesnim diskursima uspoređujući sport kao popularnu kulturu i ples koji se drži "elitnom umjetnošću", odnosno sportaša i plesača. Zaključno naglašava kako je podjednako poželjno ostvarivati prostore u kojima se omogućuje bolji položaj žena u plesu kao i mijenjati negativne stavove prema muškim plesačima.

Zadnja, ujedno i najopširnija cjelina protkana je mnoštvom *insajderskih* glasova te bolnih iskustava iz uglavljenih struktura i normiranih praksi zajednice plesača. Otkriva nam neumoljivu selekciju na nekoliko razina i u nekoliko razdoblja plesačeva razvoja zbog koje neminovno dolazi do “odbacivanja” neprihvatljivih tijela. Baletna filozofija polazi od premise da nisu sva tijela baletna tijela pa u baletnom sustavu učitelji i baletni majstori takvome tijelu neće ni dozvoliti usvajanje baletne tehnike. Ona tijela koja dobiju priliku razvijati se u baletna tijela i dalje su pod strogim procjenama te stalnom prijetnjom odbacivanja ako se neodgovarajuće razvijaju, neodgovarajuće mijenjaju, ako su povrijeđena ili u konačnici ostarjela. Uvođenjem zrcala u plesne dvorane plesačima je nametnuta i samokontrola, kritičnost i konstantna usporedba s drugim tijelima. Neprestanom izloženošću odrazima vlastitih tijela postaju prema njima hiperkritični, narcisoidni, ali i opsjednuti i zaokupljeni njima. Autorica nas tako preko elitnog i glamurnog baleta koji prate privilegija i moć s početka knjige dovodi do njegove surove realnosti, okrutnosti i emocionalne patnje koju nanosi balerinama i baletanima.

Knjiga *Estetika i etika baleta: ambivalentna opstojnost* pokriva iznimno širok raspon tema donoseći uvid i propitujući razne razine baletne umjetnosti posebno ukazujući na najranjivija mjesta u sustavu edukacije i selekcije te položaju plesača unutar zajednice. Ivana Katarinčić smjelo se uhvatila u koštac s baletom i nakon gašenja svjetla reflektora te premda sama u prvoj rečenici kaže da “knjiga zasigurno nije stigla kamo je smjerala”, nadam se da će stići do radoznalih čitatelja koji će nakon čitanja i novih uvida pohrliti u kazališta na baletne predstave s posve novim razumijevanjem svega što se odvija “iza scene”, a čemu je glas na inovativan i odgovoran način dala autorica u ovoj knjizi iznimnoga znanstvenog doprinosa studijama plesa.

Iva Niemčić

Tomislav Augustinčić, *Goranovo proljeće. Mjesto i društveno sjećanje u kontekstu pjesničkog festivala*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2023., 112 str.

Knjiga *Goranovo proljeće: mjesto i društveno sjećanje u kontekstu pjesničkog festivala* asistenta i doktoranda na Sveučilištu u Zadru Tomislava Augustinčića rezultat je opsežna etnografskog istraživanja koje je autor provodio u razdoblju od 2015. do 2017. godine. U njezinu je središtu manifestacija Goranovo proljeće, pjesnički festival koji se od utemeljenja 1964. godine, u organizaciji Kulturno-umjetničkog društva studenata “Ivan Goran Kovačić” (SKUD) iz Zagreba, kontinuirano održava u sjećanje na Ivana Gorana Kovačića (1913.–1943.), pjesnika i stradalogu partizanskog borca, autora poznate poeme *Jama*. Festival okuplja domaće i strane pjesnikinje i pjesnike svih generacija te se održava u Goranovu rodnom Lukovdolu, Zagrebu i drugim mjestima, a svake se godine u sklopu festivala dodjeljuju tri pjesničke nagrade: Goranov vijenac, Goran za mlade pjesnike i Ivan Goran Kovačić. Autor istražuje suvremene silnice te identitetske odrednice Goranovog proljeća u sprezi s poviješću i razvojem manifestacije, pa je tako u središtu knjige “pokušaj da se etnološki i kulturnoantropološki dohvati, interpretira i problematizira

odnos Goranovog proljeća s prošlosti” (str. 9). Odnos je to prožet kompleksnošću i višeslojnošću koje Augustinčić vješto zahvaća dubinskom analizom kojom nastoji istražiti, propitati i rasvijetliti višeznačna obilježja Goranovog proljeća, s posebnim naglaskom na razumijevanje suvremenih festivalskih izdanja, njihovih izvedbi i, najvažnije, iskustava njihovih sudionika.

U uvodnome poglavlju autor pruža biografske podatke o Kovačiću te upućuje na organizacijske aspekte i težnje manifestacije. Goranovo proljeće u brojnim se narativima koji razmatraju Kovačićevu biografiju i književno stvaralaštvo smatra važnim segmentom “Goranove ostavštine”, budući da programske smjernice festivala nastoje njegovati identitetsku vezu s povijesnom figurom Gorana, istovremeno apostrofirajući vlastitu povijest identitetski obilježenu kontinuitetom i društvenim značajem. Takav dvojak odnos prema prošlosti ne dolazi do izražaja samo u medijskim, političkim i inim diskursima nego i na temelju raščlanjivanja strukture, sadržaja i sudioničkih interpretacija manifestacije. Teorijske koncepte na kojima bazira etnografsko istraživanje autor razlaže u okviru triju istraživačkih metodologija koje su u kontekstu bavljenja Goranovim proljećem ujedno komplementarne i podatne za razumijevanje njegovih složenih i višesmjernih procesa. Prvu od njih razvija u kontekstu antropologije festivala, pri čemu se Goranovo proljeće analizira kao festival unutar svojih vremenskih, prostornih i programskih odrednica. Pritom se prati kako se postupkom festivalizacije, kao procesom stvaranja i izvedbe festivala, Goranovo proljeće oblikuje kao mjesto stvaranja kulture ispunjeno različitim značenjima, praksama i naracijama.

Iduće metodološko polazište proizlazi iz antropologije društvenog sjećanja te služi razumijevanju procesa stvaranja društvenog sjećanja u kontekstu festivalskih izvedbi, u čijem je okviru potrebno sagledavati naglašeno upućivanje Goranovog proljeća na prošlost. Autor pritom istražuje na koje se načine prošlost iskazuje u sadašnjosti te kako se ona u suvremenosti festivala doživljava, interpretira i pregovara. Trećim metodološkim ishodištem u okviru antropologije mjesta i prostora nastoji se razumjeti proces stvaranja i iskustva mjesta te s time povezan značaj multilokalnosti Goranovog proljeća – budući da se festival odvija na više mjesta, svako od njih odlikuje se vlastitom dinamikom i ozračjem ispunjenima višestrukim značenjima. Na tom tragu, autor ističe mjesto kao ključan aspekt u odnosu Goranovog proljeća prema prošlosti, tvrdeći da se baš u Lukovdolu, kao mjestu koje se već gotovo uvriježeno poima kao identitetski snažno obilježeno samom ličnosti Ivana Gorana Kovačića, može pratiti istovremeno stvaranje festivalskog mjesta i mjesta sjećanja (str. 13).

Drugo poglavlje knjige razlaže povijest Goranovog proljeća u dvama povijesnim razdobljima: socijalističkoj Jugoslaviji i postsocijalističkoj Hrvatskoj. Na temelju arhivske i medijske građe, autor je precizno istaknuo važne razlike u ideološkim diskursima tih dvaju političkih razdoblja, koje su dovodile do transformacija i heterogenih interpretacija Gorana kao figure sjećanja, što je također utjecalo na suvremeno oblikovanje odnosa festivalskog diskursa s povijesti. U razdoblju socijalizma manifestacija se isprva održavala samo u Zagrebu, a potom se počelo težiti povezivanju festivalskih praksi sa širim društvenim kontekstom i sjećanjem na Gorana, što je korespondiralo s memorijalnim praksama vladajuće ideologije, koja ga je slavila kao “pjesnika i borca” i time pogodovala stvaranju budućeg sjećanja na Gorana. Dolaskom novog režima socijalistički je imagina-

rij odbačen, no Goran kao figura sjećanja i njegova poezija ubrzo su se pokazali “podatima za reinterpetaciju i političku uporabu u ideološkim pregovorima i prijedorima u javnom i medijskom diskursu” (str. 33). Daljnjim transformacijama i širenjem festivalskog programa u suvremeno se doba težilo depolitizaciji manifestacije, no neke ranije utemeljene prakse ostale su sastavnim dijelom programa, poput polaganja vijenaca na Goranov grob u Lukovdolu.

Treća cjelina knjige pod nazivom “Umješteno iskustvo festivala” istražuje stvaranje festivalskog mjesta u različitim zagrebačkim lokalitetima na kojima se odvijaju pjesnička događanja. Autor interpretira umješteno iskustvo sudionika festivalskih događanja te u kontekstu izvedbe poezije argumentira ispreplitanje osobnih sjećanja sudionika sa stvaranjem sjećanja na povijest festivala. Minuciozni opisi temeljeni na terenskim zabilješkama i promatranju sa sudjelovanjem u programskim večerima, kao i doprinosi sugovornika, obogaćuju namjeru knjige da ponudi interpretaciju stvaranja i izvedbe zagrebačkih događanja Goranovog proljeća i postavi ga u odnos prema prošlosti.

U sljedećem poglavlju naslovljenom “Sjećati se Gorana u Zagrebu” autor problematizira izvedbe društvenoga sjećanja u zagrebačkim festivalskim događanjima te naznačuje kompleksno i vrlo zanimljivo pitanje pregovaranja prisutnosti *drugih prošlosti* u izvedbi festivala, na koje upućuju rasprave sugovornika o tome koje se povijesti festival treba sjećati, sjeća li se dovoljno Gorana, kako bi se to sjećanje trebalo manifestirati s obzirom na multilokalnost izvedbi, te gdje prestaje sjećanje, a počinje zaborav Gorana. Na to se promišljanje nadovezuje uvid u političke mijene u Hrvatskoj iz razdoblja provedbe istraživanja i njihov utjecaj na zauzimanje jasne pozicije organizatora festivala, koji su određenim praksama sjećanja na Gorana odgovorili tadašnjem jačanju ekstremne desnice i njezinu pokušaju politizacije toga sjećanja.

Peto i posljednje poglavlje, “Prisutnost povijesti u sadašnjosti festivala”, sažima uvide proizašle iz istraživanja te zaključuje rezultate analize transformacija odnosa Goranovog proljeća s prošlosti. Bazirajući svoju etnografsku poziciju na takozvanoj strateški situiranoj etnografiji, autor pojašnjava da se Goranovo proljeće poima, reinterpetira i transformira kroz glasove višestrukih aktera, a njihovo oblikovanje u sprezi je s multilokalnošću festivala i umještenim sudioničkim iskustvima. Festivalski diskurs, stoga, unatoč heterogenim stavovima sudionika i prijedorima u široj javnosti, u suštini uvijek iznova čini Kovačićevu povijesnu ličnost prisutnom u sadašnjosti.

Naposljetku, dragocjen se doprinos knjige krije u njezinu epilogu, u kojemu autor iz autoetnografske pozicije progovara vlastitim glasom laureata, dobitnika nagrade Goran za mlade pjesnike 2020. godine, čime zaokružuje ispisivanje ove etnografije kojom je pružio ne samo istraživački nego i posve osoban doprinos sjećanju na Gorana. Ova je knjiga neprijeporno relevantno kulturnoantropološko djelo koje na jedinstven način sagledava Goranovo proljeće i problematizira ga u kontekstu festivala, mjesta i sjećanja.

Lea Biličić

Uvood! Eviva nam kumpanija, pošā nam je alavija! – etnografija Lastovskoga poklada. Joško Čaleta i Iva Niemčić, Institut za etnologiju i folkloristiku, JU Park prirode Lastovsko otočje, Zagreb, Lastovo, 2022., 248 str.

Ako više i ne osjećate pretjerano uzbuđenje prilikom karnevalskih dana, sigurno se sjećate trenutka u Vašem životu kada je oduševljenje tim događanjima postojalo. No jeste li ikada toliko intenzivno živjeli karneval da ste tih dana bili spremni zakopati ratnu sjekiru sa susjedom ili popuno zanemariti materijalnu štetu koju vam je maskirana skupina učinila u kući? Ili da ste usred prepune studentske kantine, ne obazirući se na čudne poglede svih oko vas, izvikivali čudan obredni uzvik nepoznatog podrijetla, u onom trenutku u kojem se to radi u Vašem mjestu, samo zato što niste mogli osobno prisustvovati običaju? Ili jeste li toliko zalučeni organiziranjem plesova u Vašem domu da odbijate pregraditi vlastitu kuću na dobrobit članova vlastite obitelji (kako bi i oni i Vi mogli stanovati na odgovarajući način) samo zato da bi se u velikoj nepregrađenoj prostoriji moglo *balati* (plesati)?

Štoviše, jeste li bili toliko “zalučeni” pokladnim događanjima u Vašem mjestu da ste nagovorili (iako, ovaj dio nije zahtjevan) dvoje istraživača, etnokoreologinju i etnomuzikologa da Vam pomognu organizirati i provesti opsežno i zahtjevno etnografsko istraživanje s ciljem prikupljanja podataka o običaju? Nakon toga ste prikupljene materijale (uključivo i fotografije iz obiteljskih albuma koje su Vam ustupili drugi jednako entuzijastički pojedinci iz zajednice) s punim povjerenjem ustupili znanstvenicima na analizu, interpretaciju i objavu?

Vjerujem da je odgovor na ova pitanja negativan. Međutim, to je zato što niste iz Lastova, jer Lastovci su upravo takvi. Na svakoj stranici monografije kroz citate “vrišti” zalučenosť Lastovaca pokladnim razdobljem, u istom omjeru njegovim ritualnim i onim, ne manje važnim, razigranim dijelom. No, kao da nije dovoljna ta zalučenosť pokladom i pokladnim zbivanjima, Lastovci su se odlučili i na suradnju sa znanstvenicima, i to na jednom, za zajednicu očito važnom projektu. Naime, već 2008. godine Lastovski je poklad uvršten u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao nematerijalno kulturno dobro. Sami autori monografije navode kako je važan poticaj za ovaj suradnički poduhvat bila “ideja da Lastovski poklad prijave kao hrvatskog kandidata za UNESCO-ovu Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva” (str. 5). Kako će ta prijava završiti i kako će ona utjecati na daljnji život Lastovskog poklada u ovom je trenutku nepoznato i preostaje nam zamoliti znanstvenike koji su se ovog zadatka primili da nas povratno izvijeste o rezultatima.

Međutim, treba spomenuti i činjenicu da znanstvenici kojima su se Lastovci obratili nikako nisu bili stranci u toj zajednici. Upravo je njihova kontinuirana prisutnosť u zajednici doprinijela stvaranju povjerenja toliko ključnog za svaki, a pogotovo ovako kompleksan i zahtjevan suradnički projekt.

Iva Niemčić od 1998. godine prati Lastovski poklad i na toj je temi doktorirala te intenzivno publicirala. To je značilo da je s vremenom postala svojevrsni pridruženi član pokladarskog društva, s kojim je imala čast i prigodu i objedovati, na objedu namijenje-

nom samo pokladarima. Ne čudi stoga što je s vremenom od znanstvenice-istraživačice postala svojevrsna glasnogovornica (ona znanstvena) Lastovskog pokladarskog društva.

Joška Čaletu s lastovskim je napjevima upoznao Vidoslav Bagur, plesni pedagog, koreograf i entuzijast koji je organizirao gostovanje Lastovskog poklada na smotri folkloru Dalmacije u Metkoviću. Joško Čaletu se nakon te inicijacije s Lastovom priključio istraživačkom timu Lastovskog poklada 2009. godine.

Ovo dvoje autora, u suradnji s Lastovcima iznjedrilo je monografiju u kojoj se suradnička, kolaborativna etnografija na novi način ponovno uvodi u hrvatsku etnologiju. Suradnička etnografija možda je recentniji termin, ali sama praksa nije nepoznata, pa čak ni u okvirima hrvatske etnologije. Začeci etnologije u Hrvatskoj povezani su s Radićevom idejom da nitko nije pozvaniji od samih pripadnika kulture (imajući na umu one obrazovanije) da pišu o njoj. I sami autori pozivaju se na tzv. Radićeve narodne etnografe, koji su prepoznati kao praksa "ispred svoga vremena". Ipak, ta je praksa s vremenom ustuknula pred stručnjacima pozvanim ne samo da interpretiraju već i da bilježe kulturne prakse. Međutim, u recentnije vrijeme jačaju zahtjevi da se odnosi moći u kontekstu istraživanja promjene u suradnički način rada. Svako je etnografsko istraživanje obilježeno određenom vrstom suradnje, ali ovaj suvremeni metodološki zahtjev pretpostavlja suradnju u različitim aspektima procesa proizvodnje teksta. Stoga ova hrvatska inačica suvremenih metodoloških nastojanja postaje važan predvodnik metodoloških zaokreta i kod nas. Suradnička praksa u ovom slučaju očitovala se na način da je uz pomoć autora osmišljen projekt prikupljanja etnografske građe, s ciljem prikupljanja kazivanja o pokladu i pokladnom razdoblju pogotovo s obzirom na mijene koje su se dogodile između generacija. Naime, plan rada pretpostavljao je intervjuiranje pripadnika triju različitih dobnih skupina – starije (1923.–1946.), zlatne/srednje (1947.–1973.) i mlađe/mlade generacije (1974.–2000.). Razgovore s Lastovcima vodili su Bruna Rizvanović, Ana Ivelja, Maja Reši, Ivo Čihoratić, Petar Susović i Eduard Bačko, a vrlo zahtjevan posao transkripcije obavio je ženski dio (!) ove ekipe (Ana Ivelja, Maja Rešić i Bruna Rizvanović). Autori monografije, suočeni s obiljem etnografskog blaga, pozabavili su se zahtjevnim, ali i slatkim poslom analize, sinteze, interpretacije i kontekstualizacije.

U prvom poglavlju "Uvooo! – običaj Lastovskog poklada kao pokretač arhiviranja sjećanja i gradnje budućnosti" autori su nas upoznali s poviješću nastanka ove monografije, koja čini važan integralni dio cijele priče.

U drugom su se poglavlju "Metodologija i istraživanja: od priča do monografije" osvrnuli upravo na inovativnost ovog metodološkog pristupa u suvremenom kontekstu. Želja Lastovaca za samoarhiviranjem i pronalaženjem vlastite pozicije u konstelaciji svjetske scene kulturne baštine govori o intenziviranju procesa baštinizacije, pogotovo u kontekstu nematerijalne kulture, u Hrvatskoj.

U trećem poglavlju "Lastovski poklad u kontekstu hrvatskih karnevalskih običaja" autori su, temeljem dominantnih značajki, smjestili Lastovski poklad u saturnalijski skup karnevalskih običaja koje karakterizira obredna lutka koja preuzima grijehe zajednice, uz čitanje testamenta. Ipak, u Lastovskom je pokladu prisutan i ophod, što predstavlja obilježje luperkalijskog tipa karnevala, tipičnijeg za ruralne zajednice. Ova kombinacija urbanih i ruralnih značajki karnevala i na Lastovu je povezana s agrarnom godinom, s obzirom na to da se po načinu, odnosno uspješnosti spuštanja Poklada zaključuje o tome kakva će biti ta godina. Stoga je vrlo bitno da se Poklad spusti *alavija* (kako treba, dobro).

Poglavlje “Lastovski poklad u usmenim i pisanim izvorima” upoznaje čitatelja s prvim pisanim izvorima o pokladu, koji datiraju iz 19. stoljeća, ali i s još starijim usmenim predajama uz suvremene interpretacije.

Peto poglavlje “Opis običaja” svojevrsni je jezgreni dio knjige jer pruža podatke koji su ključni ne samo za razumijevanje tijeka običaja već i za praćenje njegovih promjena. U ovom poglavlju pažljivi će čitatelj uočiti kako se mijene suptilno (a ponekad i manje suptilno – npr. zabranom čitanja testamenta, prema usmenoj predaji) odvijaju i pregovaraju unutar same zajednice. I dok su neke mijene uvjetovane zabranama, druge su rezultat promjene društvenih okolnosti. Primjerice, nekada je postojalo više pokladarskih društava između kojih se biralo ono koje će izrađivati Poklada; plesanje se odvijalo u više kuća. Smanjenje broja stanovnika rezultiralo je i manje intenzivnom društvenošću te je dovelo do toga da je organizacijski dio preuzelo pokladarsko društvo, a ples se sada odvija samo u jednoj, općinskoj, prostoriji (a ne više u privatnim kućama). Tu promjenu prati i nezadovoljstvo pripadnika starije generacije, koji smatraju da novije generaciji niti vole niti znaju tako dobro plesati(!). Postepeno je iz “kataloga” obaveznih likova nestao strašni Čombo, koji je Lastovcima, a osobito djeci, ulijevao strah u kosti, a nestali su, istovremeno sa smanjivanjem broja pokladarskih društava, i pojedini elementi međusobnog nadmudrivanja i sitnih nepodopština (poput npr. pokušaja krađe Poklada od onog društva koje je dobilo čast da ga izrađuje). Karnevalsko “ludilo” i dalje je ostalo svima u srcu. Ipak, usprkos tom *manitanju* kojega se s veseljem sjeća, ali i prakticira, ipak je glavno obilježje običaja obrednog karaktera, koje se vrlo pažljivo priprema i brižljivo odvija. *Halekanje* (karakteristično uzvikivanje obrednog usklika Uvo! tripud zaredom) i *culjanje* (spuštanje pokladne lutke po užetu, pri kojem se zbog pucanja bombi lutka ljulja) čitanjem monografije ubrzo postaju poznati i bliski izrazi, i naravno da želite da se Poklad spusti *alavija* (kako treba) kako bi Lastovcima naredna godina bila dobra. Ovaj obredni element gatanja po uspješnosti *culjanja* očito je vrlo bitan, ali su i ostali elementi obrednog karaktera važni i neizbježni. Tako npr. *trapljenje pod liru* (duboko (prvo) kopanje zemlje na polju kao priprema za proljetnu sjetvu, koje se na Lastovu obično obavljalo u grupi uz pratnju svirke na lizerici), svojevrsna najava pokladnog razdoblja, ostaje i danas u funkciji iako samog *trapljenja* nema više u praksi.

U ovom poglavlju upoznajemo se s brojim zanimljivim elementima običaja poput plaćanja sale radom u maslinicima, ophoda na odabrane *sulare* (terase), ophoda lijepih maškara, pokladarskog ophoda, ali i s brojnim drugim detaljima. Svi ti elementi veselja i zanosa zabilježeni su u intervjuima kazivača te interpretirani od strane autora.

Zanimljivo je iskustvo Ive Niemčić o tome kako je na samom početku istraživanja zajednica imala određenu predodžbu o tome što nju kao istraživačicu zanima te je stoga na početku istraživanja dobivala naracije usklađene s onime što se smatralo da ona očekuje. Pa se tako dogodilo da je o lijepim maškarama čula tek naknadno (one same ne uočavaju se u “glavnim” pokladnim zbivanjima iz jednostavnog razloga što se pokladari i lijepe maškare ne smiju susresti prilikom svog ritualnog obilaska sela).

U šestom poglavlju “Sanaturi i lira” autori izdvojeno pišu o onim elementima običaja koje je teško verbalno dočarati i opisati. Pjesma i ples ostaju, tako, vječito neuhvatljivi i neprenosivi u bilo kojem rukopisu. Potonje dobro oprimjeruje etnokoreološko zapažanje o tome što je i (kome) Lastovsko kolo kao i isticanje činjenice da sami Lastovci gotovo nikad nisu opisivali ples koji je toliko emblemičan za njihovu zajednicu – ne zato

što oni to ne bi znali, nego zato što za to nema potrebe, jer to svi znaju. Ples su, kao i neke druge elemente običaja, Lastovci enkulturirali odmalena.

Poglavlje “Organizirana folklorna djelatnost” analizira reprezentacijske prakse Lastovskog poklada prema van, izvan zajednice. Ta se aktivnost odvija tijekom cijele godine, drugačije je osmišljena (što je podložno kritici same zajednice) i nije rezervirana samo za Lastovce (što je još više podložno kritici dijela zajednice). Scenski nastup neizostavno zahtijeva modifikaciju i prilagodbu te ne mogu svi elementi (npr. *culjanje*) uvijek i svugdje biti predstavljeni, već su potrebni kompromisi i ustupci. Neke od njih kritiziraju pojedinci iz zajednice. Primjerice, nastup u ženskoj tradicijskoj odjeći (preduvjet sudjelovanja na folklornim manifestacijama) donekle je problematičan jer ne odražava običaj na autentičan način budući da žene koje sudjeluju u pokladu kao lijepe maškare ne nose tradicijsku odjeću, nego su maskirane u suvremene aktualne maske. Isto tako, zajednica je nezadovoljna načinom na koji ansambl Lado prikazuje Lastovski poklad. A i sam Vidoslav Bagur, kojeg su Lastovci prigrlili i na čiji su poziv prvi put sudjelovali na nekoj folklornoj smotri – onoj u Metkoviću, i sam govori kako su to gostovanje neki pojedinci popratili riječima “otišao je poklad s Lastova”.

U poglavlju “Dijaspora: ‘stranci’, Poklad i ljepa tradišn” autori analiziraju priče i postupke emigranata i elaboriraju njihov odnos prema pokladu i Lastovu. I te priče omogućuju učvršćivanje zaključka o neizmjerljivoj važnosti poklada za identitet zajednice, čak i kad je ona dislocirana/izmještena. S obzirom na to da se brojni Lastovci vraćaju u rodni kraj upravo za vrijeme pokladnog razdoblja godine, jasan je njegov značaj za zajednicu. Iako su davno otišli, oni i dalje ostaju pokladari. Međutim, broj stanovnika Lastova se smanjuje, a logično je da se netko u Lastovo i doseljava. Stoga u ovom poglavlju autori donose i glasove onih koji propituju tradicijska pravila o tome tko smije biti pokladar. Naime, po pravilima to može biti samo Lastovac, pa makar došao iz Australije samo za poklade i ne imao više gotovo nikakve veze s životom na Lastovu. Međutim, prepoznaje se da se zajednica ipak mijenja i da se javljaju glasovi koji tvrde da će se pravila neminovno morati promijeniti. I nisu protiv toga. Upravo to je zalag opstojnosti Lastovskog poklada.

Na samom kraju monografije poglavlje je koje bilo potpuno neplanirano na početku zajedničkog rada. Poglavlje “Kako je Poklad preživio COVID” donosi nam uvid u to kako su Lastovci obilježili sami, za sebe i zajednicu, bez gostiju poklad u pandemijsko vrijeme – vrijeme zabrane okupljanja. U vrijeme početka ovog izdavačkog poduhvata nitko nije mogao pretpostaviti da će svijet zahvatiti takva pandemija i da će na snazi biti zabrana okupljanja. S obzirom na to da se navedeno dogodilo, autori monografije su ipak odlučili u monografiju uključiti i podatke prikupljene kroz telefonske razgovore (a stigle su i fotografije!) o tome kako su se Lastovci izborili za održavanje poklada. Kao i uvijek, zajednica je bila spremna na kompromis, pa tako plesa nije bilo, ali je središnji dio svečanosti održan, gotovo pa sukladno predloženim mjerama. Zajednica je i ovdje pokazala da, kad nešto stvarno želi, može biti dovoljno uporna, domišljata i korektna. U konačnici bilo je bitno da je Poklad “poša alavija”.

Lastovski je poklad oduvijek privlačio pažnju istraživača i etnologa različitih profila. František Pospíšil snimio je film o Lastovskom pokladu i upravo sa snimkom tog običaja održao predavanje u SAD-u, kao prvi stručnjak iz male europske zemlje, čija je inovativna istraživačka metoda – snimanje filmova – privukla veliku pažnju. Taj je događaj

svakako bio značajan poticaj i za vrednovanje Lastovskog poklada u zajednici, ali i za daljnja istraživanja.

Na kraju monografije nalaze se "Dodaci". To poglavlje sadrži popis ispitanika i anketara, razdijeljenih po skupinama te njihov broj. Slijedi lenta vremena na kojoj su navedeni, za Lastovski poklad kao i za njegove istraživače, važni datumi (poput npr. godine snimanja filma Františka Pospíšila, ili godine kad je Nikola Bonifačić Rožin imao priliku zabilježiti narodnu dramu koja se odvijala, očito spontano, prilikom pokladnih zbivanja). Tu internu lentu prati ona koja kontekstualizira lastovsku teritorijalnu pripadnosti kroz stoljeća, a koja je nužna za razumijevanje primjerice činjenice da se u pojedinim filmskim materijalima Lastovski poklad predstavlja kao da dolazi s talijanskog otoka Lagoste. Posebno su popisani *sanaturi*, odnosno svirači lire, s pažljivo zabilježenim podatkom o emigraciji (ako takav postoji), krojači, izrađivači bombi i fotografi. Za razumijevanje lokalnog govora, odnosno, kako je naveo jedan od autora prvih dvaju sačuvanih opisa Lastovskog poklada (Luka Zore, bez datuma), govora "na seosku", tu je i vrlo koristan tumač manje poznatih izraza. Monografija je na kraju popraćena opsežnim popisom literature te bilješkama o autorima.

Dizajnerski rad Barbare Majnarić ovoj je, samoj po sebi vizualno izuzetno atraktivnoj monografiji, dodao jednu novu dimenziju te grafičkim "maskiranjem" same knjige i pojedinih fotografija unio začudnost i igru u knjigu, baš poput maskara koje na različite načine razbijaju rutiniziranu svakodnevicu.

Možda nisam naglasila, stoga što je to, poput nespomenutog plesa od strane samih kazivača, očito na gotovo svakoj stranici bogato opremljene monografije, cijela monografija obiluje izdvojenim iskazima "kazivača" (kako su sami istraživači nazivali svoje sugovornike, preuzevši upotrebu termina od istraživača iz razdoblja kad su ga koristili, što je po tumačenju autora u samoj zajednici postao termin koji se povezuje s disciplinom, iako se sama disciplina već pomalo distancirala od tog naziva s obzirom na to da ne ukazuje na intersubjektivnost procesa istraživačkog razgovora). Ti su citati, pažljivo locirani prije ili nakon interpretacije, svojevrсни "šug" ove monografije. Ti su iskazi živopisni i prepuni detalja i Lastovcima poznatih imena i lokacija. Upravo intenzivno pozivanje na pojedince prilikom pričanja o Lastovskom pokladu pokazuje koliko je ovaj običaj važan u društvenom sjećanju zajednice.

Neovisno o tome hoće li Lastovski poklad biti uvršten na UNESCO-ovu listu (a svakako to zaslužuje), još je važnije da ova monografija zajednici postane temelj za buduće akcije i važan baštinski resurs. Ovaj je poduhvat meni kao strankinji u zajednici uspješno dočarao lastovski život s pokladom i za vrijeme njegova odvijanja, ali i dopunio moja oskudna znanja o Lastovskom pokladu. Običaj jest star i neobičan, a sve legende povezane s porijeklom poklada i njegova neznanstvena tumačenja jednako su zanimljivi kao i ona znanstvena. Pojedini elementi običaja toliko su obrednog karaktera da vas čudi svo to *manitanje* koje prati tako važan događaj. Međutim, upravo to ludovanje predstavlja važan iskorak iz svakodnevice i reda i ključno je za njegovanje običaja.

Upravo spoj svečanosti događanja i istovremenog ludovanja stvara mi želju da u vještaci spakiram kovčeg i da se uputim na Lastovo te nastojim maskirati i "proći" kao neka Lastovka koju nitko ne može prepoznati.

Social Impact in Arts and Culture. The Diverse Lives of a Concept, Iva Kosmos i Martin Pogačar, ur., Založba ZRC, Ljubljana, 2022., 391 str.

Ovaj prikaz pred čitatelje donosi zbornik radova koji je nastao kao rezultat projekta *Create to Connect -> Create to Impact* (CtC -> CtI) (2018. – 2022.), sufinanciranog iz programa Kreativna Europa Europske unije.

Promišljajući koncept “društvenog utjecaja” u umjetnosti, ali i u znanosti (osobito humanistici), pri čemu se umjetnost i znanost promatraju kao rizomatski srodne discipline koje u svom holističkom i praktičnom naumu ulaze u interakciju, ovaj zbornik radova postavlja pitanje nedostatka referentnih točaka mjerljivosti društvenog utjecaja umjetnosti, kako se on tradicionalno poima. U tom smislu, sam koncept urednici imenuju kao “ključnu riječ prošlog desetljeća” kada se on kao fraza počinje učestalo pojavljivati. Ipak, iz njihova rakursa radi se o teorijski relativno zanemarenom terminu te istovremeno ironijski postavljaju pitanje “Kome idete kada tražite ‘društveni utjecaj?’” jer zadovoljavajući odgovor ne pronalaze u promišljanjima Waltera Benjamina, Pierrea Bourdieua i Jacquesa Rancièrea. Urednici zbornika ideju “društvenog utjecaja” lociraju kao konstrukt britanske politike koji se s vremenom uvriježio i u našem podneblju pa ga tako često pronalazimo u opisima i prijavama mnogobrojnih umjetničkih i znanstvenih projekata, a nerijetko stoji uz ideju “izgradnje publike” ili “odgoja publike”. Glavni protuargument mogućnosti potpunog razumijevanja društvenog utjecaja umjetnosti je moguća zagovaračka poetika kojom se kroz postavljene parametre interpolira stanje stvari. Eleonora Belfiore i Oliver Bennett tako navode problem izvještaja u kojem se inzistira na dokazu učinkovitosti bez kritičke refleksije na eventualne nedostatke.

Stoga ovaj zbornik radova donosi paletu različitih pogleda i primjera koje autorice i autori tekstova navode kao moguće uspješne primjere dobre prakse. Istovremeno je važno naglasiti različitost pozadine autorica i autora, od kojih jedni dolaze iz spektra znanosti, a drugi iz umjetnosti, pri čemu ih najveći broj participativno djeluje u obje domene pa to knjizi daje osobit legitimitet te osim teorijskog i istraživačkog pruža i onaj iskustveni.

Zbornik je podijeljen na četiri cjeline, redom: “Promišljanje utjecaja u različitim kontekstima”, “Mreže zajednice u izvanrednim situacijama”, “Politiziranje: ništa ne uzimajte zdravo za gotovo”, “Izgradnja publike: razmatranje recepcije”.

Prvo poglavlje započinje tekstom Josipe Lulić u kojem autorica promišlja slojevitost mehanizama transformacije naglašavajući kako društveni utjecaj ne funkcionira po principu uzroka i posljedice, što je teza koju zastupa većina autora, nego se, smatra autorica, radi o distribuiranoj kogniciji. Nedostatke radikalno kognitivnog poimanja kulture Lulić problematizira kroz aspekte Boalova Kazališta potlačenih čija poetika u fokus stavlja problematičnost društvenih antagonizama koji produciraju mehanizaciju tijela i uma. Kroz konkretne vježbe i primjere iz vlastite prakse autorica promišlja o osjetilima i estetskoj spoznaji koja ide odozdo te time razlaže kompleksnost društvenog utjecaja. Potom slijedi tekst Lane Zdravković u kojem autorica problematizira pornografske motive suvremene umjetnosti kroz prizmu feminističkih previranja “za i protiv”, istovremeno

ne zanemarujući heteronormativni kontekst u kojem živimo te prema kojem se kritički odnosi. U svom promišljanju Zdravković se referira na gotovo kanonske performanse umjetnica poput Carolee Schneemann te Annie Sprinkle. Tekst također otvara ontološko pitanje granica između seksa kao umjetničkog čina te seksa kao spolnog čina, ali i pitanje o klasifikaciji nekog čina “umjetničkim” kao alibijem za slobodu izvođenja u javnosti. Posljednji tekst prvog poglavlja donosi pokušaj razumijevanja referentne točke u vrednovanju umjetnosti na društvo kroz relaciju ekspertiza vs. publika. Pokušavajući rekonstruirati povijesne događaje oko postavljanja opere *Dimnjaci uz Jadran* skladatelja Ive Tijardovića u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu, autorica Ana Adamić razmatra vrednovanje umjetničkog djela kao klasnog pitanja. Uz problematiziranje nedostataka arhivske građe, autorica ističe potencijal povijesnih izvedbi za suvremeno razumijevanje odnosa umjetnosti i kolektiviteta, osobito kada govorimo o utjecaju na društvo.

Drugo poglavlje knjige, koje u fokus stavlja zajednicu, počinje tekstom Hanne Huber, koja na primjeru festivala OFF d'Avignon i mjesta izvedbe Théâtre Transversal promišlja održivost dramske umjetnosti u kontekstu neoliberalnog tržišta, kao i njegov utjecaj na ideju OFF festivala (festivala bez kuratora ili žirija), koji karakteriziraju participativnost i pristupačnost. Standardne politike procjene društvenog utjecaja kao referentnu točku uzimaju profit i potražnju, dok poetičnost pada u drugi plan, što se odražava i na transformaciji umjetnika u umjetničke poduzetnike, a u praksi to znači okrenutost osobnoj koristi umjesto društvenoj. Aktualna ekološka kriza i pandemija bolesti COVID-19 potaknule su autoricu na promišljanje o održivosti potrošačkih aspekata produkcije u materijalnom i konzumerističkom smislu. U tekstu što slijedi autori Saša Babić i Martin Pogačar promatraju radio kao medij transformativnog društvenog učinka i odgovora na krizu na primjeru dviju radijskih postaja. S jedne se strane gruzijski Radio Tbilisi promišljajući alternativnu poetiku poigrava formom intervjua u kontekstu informativnog programa, dok senzornim metodama koncipira zabavni program pa tako u fokus stavlja umjetničku slobodu. S druge strane, rumunjski Radio Pata svoju poetiku gradi na inkluzivnim praksama romske manjine usredotočujući se na život zajednice i edukaciju pri čemu promišlja političku slobodu.

Nadalje, prikaz kulminacije novih prilika i neprilika koje je izazvala pandemija koronavirusa u području istraživačkog rada donosi Dan Podjed. Podjed kao insajder istraživačkog tima projekta CtC -> CtI, u okviru kojeg je i nastao ovaj zbornik, tematizira projektno istraživanje u kontekstu pandemije opisujući pritom kako se tim projekta nosio s novonastalom situacijom, ali istovremeno i kako su istraživači prilagodili etnografsku metodologiju s obzirom na njezinu specifičnu povezanost s fizičkim kontaktom. Samo istraživanje i iskustvo krize autor stavlja u okvir van Gennepova obrednog prijelaza te ukazuje na to kako je kriza djelovala na zajednicu i njezinu koheziju. Poglavlje završava s kvantitativnim prikazom Klare Drnovšek i Zorana Pungerčara kojim pokazuju kako je i u kojoj mjeri umjetnost za vrijeme pandemije dokazala svoju otpornost te došla do publike.

Treće poglavlje, naznačeno kao “politizacija”, započinje tekstom Alda Milohnića i Tomaža Toporišića, koji promišljaju društveni utjecaj suvremenog kazališta kroz tezu da je razotkrivanje društvene patologije prvi korak u ostvarenju linije otpora. Za primjer uzimaju umjetnički rad Olivera Frljića i Janeza Janše. Autori lociraju utjecaj Brechtova

političkog kazališta na spomenute redatelje ukazujući na to kako ga oni manifestiraju na različite načine. Dok Frljić polazi od dekonstrukcije postojećih uloga u kazalištu kako bi aktivirao glumce i publiku kao kritičku masu, Janša se u svojoj poetici ponajviše fokusira na rekonstrukciju nerazriješenih traumatičnih događaja iz prošlosti kako bi ponovno artikulirao prešućeno. Kao važnu stavku za promišljanje autori teksta tek naznačuju pitanje sigurnosti umjetnika takvih praksi u demokratskom, a osobito u nedemokratskom društvu. Potom slijedi poetičan tekst Tery Žeželj, koja tekstualnost promišlja kao prostor interakcije i kreativne suigre, odnosno kako ga urednici zbornika žanrovski određuju – tekst je narativno eksperimentalno poglavlje (str. 32). Žeželj promišlja o ljudskom tijelu kao krajoliku referirajući se na ideje suživota u najširem smislu pa tako promišlja život mikroorganizama oko nas i u nama. Kao početni motiv pojavljuje se ožiljak, a tekst je teorijski utemeljen na konceptu “holobionts” kako ga definira Scott F. Gilbert. Suzana Marjanić u tekstu koji slijedi promatra umjetnost performansa određujući je kao kiničku formu na temelju čega koncipira izvedbenu liniju otpora. Za primjer uzima Almissa open art festival u Omišu iz 2021. godine, čiji program Marjanić promatra kao fenomen na presjeku načela situacionističke internacionale i društva spektakla, odnosno u ravni situacionističkog dokidanja razlike između umjetnosti i života te istovremenog pritiska koji nameće neoliberalni kapitalizam. Autorica se referira i na udrugu i festival AAA (Adria art annale), koji s Almissom čini lokalni topos izvedbenog otpora tematizirajući poetike anarhizma i solidarnosti nasuprot neoliberalne distopije. U posljednjem tekstu poglavlja Maša Radi Buh promišlja hodanje kao istraživačku metodu i način kojim otkrivamo nevidljive ekonomske principe koji djeluju u javnom prostoru. Autorica teorijsko polazište pronalazi spajajući “nomadsku dramaturgiju” Cathy Turner i Synne K. Behrndt i ideje nomadskog kazališta Liesbeth Groot Nibbelink, a kao primjere uzima performativni rad Nine Kurtele i Siniše Labrovića, čija konceptualna dijada različitim pričama na vidjelo dovodi kapitalističke implikacije u svakodnevicu i njihovu materijalizaciju.

Posljednje poglavlje promišlja izgradnju publike kao participativni i angažirani proces, a upravo te kvalitete vide se i u istraživanju Ive Kosmos, koja na uzorku mladih srednjoškolaca iz Portugala istražuje društveni utjecaj umjetnosti na primjeru kazališne predstave koja govori o njihovoj kolonijalnoj prošlosti. U drugom dijelu članka autorica promišlja kompleksnost istraživanja društvenog utjecaja umjetnosti s obzirom na to da djelotvorni učinak nije moguće reducirati na uzrok i posljedicu, dok se u kvantitativnim metodama nameće pitanje reprezentativnog uzorka. U tekstu koji slijedi Jasmina Jerant istražuje gradske šetnje feminističke tematike uspoređujući vlastito iskustvo slovenskih ruta s drugim rutama u svijetu. Potrebe za feminističkim sadržajem autorica argumentira dekonstruirajući patrijarhalno obojenu povijest i njezine implikacije na današnja imenovanja trgova i ulica u kojima ženske ličnosti radikalno izostaju. Referirajući se na sustavni pokret Global Network of Feminist Tours, autorica tematizira porast broja feminističkih tura u svijetu, za koje Barbara Kapelj kaže da “rastu kao gljive poslije kiše”. U idućem tekstu Katja Kobolt analizira promišljanje utjecaja dječje književnosti na formiranje djeteta kao socijalističkog subjekta u ranoj Jugoslaviji. S obzirom na povijesnopolitički kontekst, autorica s jedne strane analizira sovjetski koncept Maksima Gorkog i preskriptivnu paradigmu kao regulatorni model odozgo, dok jugoslavenski artikulira na temelju zapisa Mire Alečković prema kojima se potiče autonomni umjetnički model odozdo.

Posljednju sekvencu knjige čine dva kraća poetična teksta Siniše Labrovića i Martina Pogačara. Labrović na prijedlog urednika donosi tekst u obliku *e-mail* prepisaka koje plastično ukazuju na stvaralački proces umjetnika (ali isto tako možemo iščitati i proces znanstvenika humanističkog spektra) koji u pokušaju pisanja smislene cjeline zapinje u svakodnevnim banalnostima i egzistencijalnim pitanjima te utjecaju konteksta u trenutku stvaranja i njegove fleksije na struju svijesti, pa je u ovom slučaju osim pandemije značajan trag ostavio i rat u Ukrajini. Na kraju knjige Martin Pogačar naglašava složenost teme o procjeni društvenog utjecaja umjetnosti i kulture, stavljajući fokus na pitanje moći i konteksta u određivanju referentnih točaka takve procjene. Riječ je o fenomenu koji je uvijek duboko strukturiran suodnosima raznih utjecaja i kontrole. Stoga se autor, umjesto zaključka kojim bi eventualno postavio završnu sintezu na temelju pojedinačnih tekstova, vraća na polazna pitanja s početka zbornika naglašavajući slojevitost i političnost samog koncepta *društveni utjecaj*.

Za kraj prikaza, uz naravno pohvale za izuzetno zanimljiv i inspirativan zbornik radova koji bih svakako preporučio svim čitateljima, a osobito onima koji promišljaju suodnos umjetnosti i humanistike te artvizam kao spoj umjetnosti i aktivizma, želim istaknuti kako se radi o kompleksnom zborniku koji ne analizira samo jedan umjetnički žanr, već zaista pokušava formirati mrežu kulturno-umjetničkih fenomena iz koje se iščitavaju određeni aspekti društvenog utjecaja. Promišljajući o konstruktivnoj kritici koju bih uputio urednicima zapravo sam i samog sebe uhvatio u kontradikciji, jer iako na razini knjige izostaje sustavnost koja bi linijski naznačila jasan smjer promišljanja (primjerice, od globalnog prema lokalnom ili od povijesnog prema sadašnjem ili neki drugi), upravo postojećim točkastim redoslijedom koji se manifestira unutar svakog poglavlja i tako gradi svoju logiku urednici plastično naznačuju kako je društveni utjecaj neuhvatljiv pojam ovisan o nizu čimbenika, što je i glavna teza knjige, a što je i na razini svakodnevice očigledno u *e-mail* prepiskama u posljednjoj sekvenci zbornika.

Juraj Šantorić

Affect's Social Lives. Post-Yugoslav Reflections, Ana Hofman i Tanja Petrović, ur., Inštitut za spominske i kulturne študije ZRC SAZU, Ljubljana, 2023., 302 str.

Ponešto nasuprot uobičajenoj praksi da se autorke/i i urednice/i odrede prema "prirodi" afekta u svojim delima, urednice zbornika *Affect's Social Lives: Post-Yugoslav Reflections* Ana Hofman i Tanja Petrović naglašavaju da im "ontološki status afekta ... nije bitan" (str. 12), a nije im bitan jer "u središtu ... pojmovnog angažmana nije pitanje šta afekt *jeste*, već šta afekt *radi*" (str. 13). Za njih je ključna "tranzitivna priroda" afekta, njegovo "pripajanje subjektima i objektima", dakle njegova relacionost i kapacitet da "povezuje lično i interpersonalno, društveno i visceralno" (str. 13). Cilj urednica je da putem ovog zbornika istraže "afektivnu potencijalnost kroz koju se materijalizuju društvenosti" (str. 13). Međutim, da bi se poduhvat koji urednice preduzimaju ovim zbornikom valjano razumeo, potrebno je vratiti se jedan korak unazad i podsetiti se osnovnih ontoloških pretpostavki teorije afekta.

Dva su opšta okvira kroz koje se pristupa afektu u savremenoj teoriji. Jedna linija ukorenjena je u takozvanim studijama kulture i prevashodno se bavi istorijom emocija, načinima na koje su se osećanja proizvodila, doživljavala i razumevala u različitim istorijskim trenucima i u različitim društvenim okvirima. Deo ove struje teorije afekta jesu i studije nostalgije koje su jedno od bitnih polja kada je reč o izučavanju (post)jugoslovenskih (ne)materijalnih kultura. Afekt se tu razumeva isključivo kao emocija, osećanje, sentiment, kao ono što nešto znači, s obzirom na to da su osećanja uvek već kulturalno kodirana i stoga istorijski konstituisana. S druge strane, paralelno razumevanje afekta kao sposobnost i kapaciteta da dela i da trpi razvijeno je u filozofiji Gillesa Deleuzea i Félixu Guattarija koji su u tome sledili Spinozu. Svako telo određeno je vlastitom sposobnošću da nešto radi, ali i da trpi radnje drugih tela nad sobom. Iz ovoga sledi da je uvećanje moći delanja jednog tela uvećanje i njegovih kapaciteta da bude/postaje u svetlu. Trpljenjem se, pak, umanjuje njegova sposobnost za delanjem te i njegov intenzitet postajanja. Fokus ove linije teorije afekta su, dakle, “pozitivni” afekti (ono što je Spinoza nazvao “radošću” u *Etici*), i načini na koje se pozitivni afekti proizvode u datim društvenim, političkim i ekonomskim okolnostima, a sve to na temelju afekta shvaćenog kao relacije, kao odnosa između mnoštva tela u najširem mogućem smislu. U ovom smislu afekt nije emocija već joj prethodi, on je telesni kapacitet za ulaženje u društveno prepoznatljiv odnos. On je, po rečima Deleuzea i Guattarija, virtualan. U tome je i razlika između dve velike struje unutar teorije afekta. Jedna afekt uzima kao emociju, druga kao (virtualni) odnos/kapacitet.

Iz ovog kratkog i grubog prikaza najširih ontoloških okvira savremene teorije afekta postaje jasno zašto urednice insistiraju na pragmatičnoj upotrebi pojma afekta, odnosno zašto odbijaju upuštanje u ontološke rasprave o prirodi afekta. Naime, takve rasprave uglavnom su se svodile na tvrdnje da afekt kao kapacitet tela za stupanje u odnose prethodi društvenom, dok je afekt shvaćen kao emocija isključivi društveni konstrukt. Drugim rečima, samo se potvrđivala teorijski jalova binarnost između kulture i prirode, a cilj je bio tu binarnost razmontirati s obzirom na to da je upravo ona proizvod specifičnih društvenih okolnosti. Ana Hofman i Tanja Petrović, stoga, “vide konceptualnu snagu afekta u povezivanju mikro i makro nivoa političkih života” (str. 15), jer razmatranjem “afektivnih dinamika” proširuje se i razumevanje društvenih snaga kroz “sadržaj, prakse i ponašanja koja se uobičajeno smatraju zabavnim, banalnim ili svakodnevnim i, otuda, ‘apolitičnim’” (str. 14). Povezivanjem afektivnih dinamika i društvenih snaga bez redukcije afekta na “čiste” telesne kapacitete ili na “puke” emotivne reakcije zbornik se bavi “načinom na koji se afekt, preveden između višestrukih registara – diskurzivnih, kognitivnih i visceralnih – operacionalizuje i istorijski i kulturalno postavlja da bi omogućio određene društvene odnose, obeležavajući određena tela i razlike (ili jednakost) među njima” (str. 10). Autorke i autori to čine kroz devet radova, koliko ih zbornik sadrži, koristeći pojam afekta u svim njegovim teorijskim pojavnostima, oslanjajući se kako na afekt shvaćen kao emociju tako i na shvatanje afekta kao relacione sposobnosti, ali i usložnjavajući takvu podelu.

Alenka Bartulović u radu “United in *Sevdalinka*? Affective Aspirations for the Yugoslav Space” afekt vidi i kao “kulturalnu vrednost koja strukturira zajednice na politički način i kao iskustvo – intenzitet koji može aktivirati sećanje i nadu kao resurs za zamišljanje drugačijim političkog života i alternativnih budućnosti” (str. 44). Ovako shvaćen

pojam afekta Alenka Bartulović koristi za analizu sevdalinke i njenih afektivnih delatnosti u momentima istorijskih preloma na jugoslovenskom prostoru kakvi su ujedinjenje Južnih Slovena početkom 20. veka i posledice raspada Jugoslavije tokom devedesetih godina istog veka. Bartulović “posebno naglašava afekt kao oruđe koje stvara granice koje uvode naročite tipove temporalnih, ponekad istrajnih, hijerarhija u (post)jugoslovenskom prostoru” (str. 44–45), a u tom kontekstu sevdalinka postaje fenomen kroz koji se prelamaju pokušaji (ra)stvaranja nacionalnih identiteta. Martin Pogačar u radu “E/Affect Agropop: How Pop and Joke Made People Resonate in the 1980s” želi da istorizuje afekt i u tome sledi razumevanje afektivne rezonance kao onog stanja koje se indukuje kroz muziku koja je naizgled apolitična, ali koja upravo zbog svoje afektivne moći poseduje društveno-političku snagu. Pogačar želi da “razotkrije afektivne mehanizme iza prevođenja marginalizovanih društvenih, kulturalnih i političkih praksi... u afektivne ‘predmete masovne potrošnje’ oprimerene u običnosti pop muzike” (str. 76–77). Studija slučaja je grupa Agropop “čije su ikonografija i muzička forma pripomogle pojavi afektivne rezonance kao snage koja je vodila i održavala slovenačko nacionalističko osećanje” (str. 77).

Za Mojcu Kovačić i Anu Hofman u tekstu “Slovenian *Trubači*: The Economies of Affect within and beyond Ethno-Racialized Difference” afekt je “ključ za praksu rada” (str. 111), a rad o kome je reč u njihovom tekstu jeste rad slovenačkih trubača. Afekt je u ovom kontekstu “predmet robne razmene ili kulturalne vrednosti i oruđe kanalisanja želja i težnji neoliberalnog subjekta” (str. 112). Trubači, dakle, kapitalizuju afektivni naboj zvuka trube, istovremeno stvarajući “sirovo” iskustvo dobrog provoda kao i komodifikaciju takvog afektivnog iskustva insistirajući na “profesionalnosti” i “efikasnosti” u odnosu sa “klijentima” (str. 129). Slovenački trubači su, zaključuju autorke, primer “politike razlike podvedene pod logiku profita, nametnute fleksibilnosti i kompeticije” (str. 132), a ne samo primer rasno određene razlike na muzičkom tržištu Slovenije. Dijana Jelača u radu “Labor Pains: The Affective Lives and Times of the Roma in (Post-)Yugoslav Film” bavi se formama afekata koje se proizvode oko i na temelju kojih se proizvodi figura “Cigana” u jugoslovenskoj i postjugoslovenskoj kulturalnoj uobrazilji. Jedna od takvih formi je “afektivna autentičnost” iz koje potom proishode “abjektnost i obožavanje” prisutni u (post)jugoslovenskom filmu kada je reč o reprezentaciji Romkinja i koje postaju “provodnice za afektivni prenos” (str. 142) u tom smislu da postaju figura za celokupnu grupu ljudi. Jelača takođe koristi termine kao što su “afektivni uticaj”, “afektivna dubina” te “likvidna afektivna privlačnost” pri opisu formi afekata koje nastaju oko Romkinja na filmu, a što im podaruje “istovremenu podljudskost i nadljudskost” pojavnost na filmu (Aleksandar Petrović, Emir Kusturica) i, šire, u kulturi (str. 143).

Tanja Petrović u tekstu “Alternative Cinematic and Literary Histories of Yugoslavia and the ‘Power to be Affected’” radi analizu filma *Houston, We Have a Problem!* Žige Virca iz 2016. i romana *E baš vam hvala: Smrt bandi, sloboda Jugoslaviji!* Marka Vidojkovića iz 2017. godine kroz okvir teorije afekta a da bi istražila “afektivni potencijal ova dva kulturalna teksta i, posebno, radost koju nude čitaocima i gledaocima” (str. 166). Radost se javlja u prepoznavanju onoga što su čitaoci i gledaoci zapamtili iz (davne) jugoslovenske prošlosti i zamišljanju “šta bi mogle da budu moguće istorije, ili budućnosti, Jugoslavije” (str. 178) i u tome Petrović vidi politički potencijal. Naime, radost koju izaziva gledanje

i čitanje ovih dela “otkriva radost kao politički potentno i relevantno afektivno angažovanje koje zapravo dovodi u pitanje datost postsocijalističkog stanja stvari” (str. 181). Moć trpljenja/bivanja aficiranim iz naslova teksta je “moć bivanja aficiranim obećanjima kolektivnog socijalističkog projekta” (str. 185). Mišo Kapetanović u radu “The Noise Dissolves at the Border: Affect and Mobilities in *Gastarbajteri* Buses” istražuje “afektivne režime” u autobusima kojima se prevoze radnici i radnice migranti/kinje. Kapetanović pojam afektivnog režima definiše kao “sisteme odnosa i intenziteta koji su oblikovani prostorom, praksama rada ili ekonomske razmene na temelju kojih se javljaju određena ponašanja, stavovi i izvedbe” (str. 196). Ovaj i ovako definisani pojam mu omogućuje da istraži “pitanja čula, emocija i afekta unutar autobusa radi razvijanja shvatanja postjugoslovenske zajedničkosti kao zajedničke kolektivnosti ili prakse” (str. 197). Ta zajedničkost kao specifični afektivni režim je “akcidentalna Jugosfera” određena kao “specifična postjugoslovenska forma zajedničkosti bez zajednice” (str. 202) u kojoj su određena očekivanja pretpostavljena, a afekti automatizovani. Kapetanović zaključuje da je afektivni režim akcidentalne Jugosfere prevashodno omogućen radničkom kulturom koja je zajednička za postjugoslovenski region.

Rajko Muršič u radu “Popular Music in the Everyday Life of Working-Class People during and after Socialist Yugoslavia: The Endurance of *Čaga*” kroz pojam afektivnih atmosfera u kojem razlikuje emocije (narativne i semiotičke) i afekt (nenarativni i neznačenjski) istražuje čage kao primer takvih atmosfera u kojima se mešaju zvuk, ples, ljudi i mesta. Muršič to radi da bi pokazao kako afektivne atmosfere “otkrivaju dugu istoriju društvenih promena povezanih sa oznojenim telima u plesnim dvoranama i telima penetriranim uvek novim muzičkim zvucima” (str. 225). Analiza čaga ukazuje na “dugotrajne afektivne prakse koje se prenose između generacija u lokalnim prostorima za popularnu muziku” (str. 246). Marina Simić u radu “The ‘Secret Knowledge’ of Carousing: From Orientalizing Other to (Not) Becoming-Other” pravi jasnu razliku između afekta i emocije, afekt određuje kao utelovljen i bezličan, te se pita šta emocije i afekti rade “u konkretnim društvenim prilikama kao što je šenlučenje sa Ciganima u Novom Sadu” (str. 259). Šenlučenje sa Ciganima Simić razumeva kao “afektivno stanje relacije koje okuplja brojne druge (‘bele Vojvodane’, zapadne druge, vojvođanske Rome) u jedinstvenom postajanju” (str. 259). U tom jedinstvenom postajanju mnoštvenih drugih, i u tome sledi Gillesa Deleuzea i Félixu Guattarija, odigrava se “neprestana transformacija koja proizvodi ‘postajanje-drugim’ kao permanentni uslov sopstva” (str. 260). Na samom kraju, Mattijs van de Port u radu “The Affects of Wars and Gypsy Bars: Notes on Re-reading an Old Book” nudi refleksiju o svojoj knjizi *Gypsies, Wars, and Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town* iz 1998. koja je veoma citirana i kritikovana i u samom zborniku. Van de Port se osvrće na status osećanja/afekta u tom delu i piše da “ako bi počeo da se bavi teorijom afekta, to bi uradio kao specifikaciju lakanovske perspektive o sopstvu i stvaranju sveta” (str. 293), to jest o Realnom.

Zbornik *Affect's Social Lives: Post-Yugoslav Reflections* nudi uvid kako u mnoštvo razumevanja pojma afekta tako i u mnoštvo primena tih različitih razumevanja kao analitičkih oruđa. Afekt se uzima u čisto deleuzeguattarijevskom smislu kao relacija, kao afektivna atmosfera, kao afektivni režim, kao afektivni potencijal, kao afektivna likvidnost, kao afektivna dubina, kao predmet robne razmene, kao kulturalna vrednost, kao emocija. I

sam pojam afekta je jedno mnoštvo, u smislu u kome taj pojam shvataju Deleuze i Guattari. Što ovaj zbornik čini još dragocenijim jer on ne nudi samo pregled različitih razumevanja pojma afekta niti pregled metodologija zasnovanih na tom pojmu, a ni pregled studija slučaja na koje je moguće primeniti teoriju afekta, već insistirajući na pragmatičnom – šta/kako afekt *radi* – dovodi u pitanje svako monodisciplinarno bavljenje (post) jugoslovenskim prostorom i vremenom i samim tim svako monolitno razumevanje tog prostorvremena.

Andrija Filipović

Lica gladi. Sit gladnom ne vjeruje, Tanja Kocković Zaborski (ur.), Melanija Belaj, Jelena Ivanišević, Ana-Marija Vukušić, Željka Jelavić, Maja Žanko, katalog izložbe, Zagreb, Etnografski muzej, 2023., 102 str.

Katalog istoimene izložbe *Lica gladi: sit gladnom ne vjeruje* (Etnografski muzej Zagreb, 22. rujna 2022. – 4. lipnja 2023.) autorica dr. sc. Tanje Kocković Zaborski i dr. sc. Melanije Belaj bavi se nizom raznolikih, ali uvijek aktualnih praksi povezanih s gladi i gladovanjem.

Izložba i katalog obrađuju ne samo tešku (za one koji znaju nešto o gladi) nego i teško shvatljivu (za one koji žive u obilju) temu. Autorice su odlučile istražiti i predstaviti tri važne i aktualne podteme iz puno šire problematike povezane s naslovom izložbe. Prva je, ona koja nam svima prva pada na pamet, vječita ljudska borba protiv gladi. Potraga za hranom ili borba protiv gladi utječe na našu svakodnevicu i dnevnu rutinu, koliko god to ne smatrali vrijednim isticanja. Ta je borba protiv nestašice hrane utjecala ne samo na to kako ljudsko tijelo funkcionira (nakupljanje masnih naslaga za vrijeme obilja radi stvaranja zaliha za razdoblja nestašice) nego i na to kako se ono percipira (debljina kao znak blagostanja i viših staleža nekad, a danas upravo suprotno), na brojne običaje tijekom godišnjeg ciklusa kojima se nastoji osigurati rodnost polja i životinja te, u konačnici, na vrlo maštovita (ne nužno i ukusna) kulinarska rješenja koja oblikuju gastronomske identitete zajednica, ali se i šire globalno. Druga podtema tiče se korištenja gladi i gladovanja kao političkog sredstva, odnosno oružja za pokoravanje i podčinjavanje ili uništenje (gladomor u Ukrajini, izgladnjivanje u logorima poput Jasenovca), ili pak kao sredstva političke borbe pojedinca za ostvarivanje određenih ciljeva (štrajk glađu). Treća tema obrađuje odnos gladi i tijela koji oblikuje svojevuljno (ili uvjetovano?) gladovanje. To uključuje religijski propisane postove, ali i zabrinjavajući trend konzumeristički uvjetovanog gladovanja s ciljem ostvarivanja umjetno stvorenih i nametnutih estetskih standarada. Sva su ta lica gladi jednakopravno istražena i predstavljena na samoj izložbi, ali i u tekstovima kataloga. Izuzetak je (očita) tabu-tema kanibalizma, koja je detaljnije razrađena u katalogu kako bi se izbjegao mogući šok koji bi kod raznolike publike mogla izazvati da je predstavljena u okviru izložbe.

Autorice izložbe i autorice tekstova kataloga predstavile su posjetiteljima i čitateljima vrlo poučno i zanimljivo, a ujedno pitko štivo. Iako posljedice klimatskih promjena sve

više osjećamo te se kod sve većeg broja ljudi budi svijest o tome da će se načini proizvodnje hrane (ali i to kako živimo i trošimo) trebati promijeniti ako želimo izbjeći glad, većina stanovnika Prvog svijeta glad na svojoj koži nije iskusila. Međutim, pandemija bolesti COVID-19, a u slučaju Hrvatske i potres, približili su temu nestašice hrane (a samim tim i potencijalne gladi) čak i onima koji su dotad bili posve nezainteresirani za tu problematiku. Jer, čini nam se, u svijetu izobilja hrane ima toliko da se redovito događa da ona u hladnjacima ili ostavama uvenc, istruli ili se pokvari. Pandemija je nagnala ljude na promišljanje o prehranbenoj sigurnosti i važnosti njezina ostvarivanja u cijelom svijetu. Međutim, ova izložba i katalog su, nadam se, svima nama razmaknuli zavjese i otkrili dijelove Hrvatske koji i danas gladuju ili bi gladovali da nema humanitarnog, solidarnog djelovanja civilnog društva. Mnogi stanovnici Hrvatske (a isto vrijedi i za svijet) često liježu praznog želuca. A ne tako davno brojna područja Hrvatske i susjedne Bosne i Hercegovine (poput npr. Dubrovnika i Sarajeva) i sama su se suočila s posljedicama nedostupnosti hrane (i vode) tijekom ratnih 1990-ih. Ratna zbivanja, bolesti tla i bilja, neimaština i, posljedično, beskućništvo temelj su kako povijesne tako i suvremene pojave gladi i neishranjenosti. Na izložbi i u katalogu autorice su nas jasno upozorile upravo na to.

Uvodni tekst Melanije Belaj eruditski i promišljeno daje širi kontekst izložbi te s pravom ukazuje na činjenicu da je glad, znatno više od razdoblja izobilja, oblikovala razvoj čovječanstva. Slično je i u recentnije vrijeme kada se globalne politike sve više usmjeruju na ciljeve koji će omogućiti održivost čovječanstva na ovom planetu, a to uključuje, naravno, i politike koje omogućuju stvaranje prehranbenih sustava koji sprečavaju glad i pothranjenost. To je iznimno potrebno, jer, kako ističe autorica, samo od početka rada na izložbi do stvaranja kataloga izložbe broj gladnih u svijetu povećao se za 200 milijuna ljudi.

U poglavljima koja otvaraju prvi dio kataloga naslovljen "Borba protiv gladi" autorica Tanja Kocković Zaborski pruža čitatelju uvid u razvoj dobrotvornog rada, humanitarnih institucija i humanitarne pomoći koja je nakon Drugog svjetskog rata stizala na teritorij tadašnje Jugoslavije, usredotočujući se na smanjenje negativnih posljedica poslijeratne gladi i neishranjenosti. U tom kontekstu obrađena je i povijest organizirane skrbi za prehranu djece na ovim prostorima. Autorica je prikazala oblike skrbi za djecu općenito i njihove organizirane prehrane u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije te tijekom Prvog svjetskog rata i u poraća na našim prostorima (kada su djeca iz gladau pogođenih područja organizirano odlazila na prehranjivanje u rodna područja poput Slavonije i Srijema).

Ana Marija Vukušić opisuje procese institucionalizacije pučkih kuhinja, prvenstveno na našim prostorima, počevši od prve pučke kuhinje u Skalinskoj (1893.) pa sve do suvremenih pučkih kuhinja. U tom je kontekstu posebice važno osvijestiti brojne birokratske probleme s kojima se susreću beskućnici u okviru sustava socijalne skrbi, a prilikom ostvarivanja svojih prava, poput prava na korištenje pučke kuhinje.

Jelena Ivanišević u poglavlju "Kruhovi gladi" prikazuje rezultate iznimno zanimljivog i potencijalno korisnog dugotrajnog istraživanja makroprojekta "Istraživanje nekonvencionalnih hranidbenih izvora na priobalju za primjenu u izvanrednim okolnostima", koji je pretežno vodio dr. sc. Josip Bakić i koji se bavio prikupljanjem tradicionalnih znanja o biljkama koje mogu poslužiti kao zamjenske krušarice, ali i ispitivanjem njihove djelotvornosti/jestivosti u praksi.

Kocković Zaborski u narednim poglavljima upoznaje čitatelje sa svojevrsnim pretečama suvremenih urbanih vrtova. Prvi u nizu su tzv. pobjednički vrtovi koji su nicali za vrijeme rata s ciljem jačanja prehrabene sigurnosti lokalnog stanovništva. Takvi su vrtovi bili važni u vrijeme ratova i simbolički, jer su predstavljali simbol otpora i nesalomljivosti. Mnoge posjetitelje izložbe mogu iznenaditi fotografije opisanih vrtova snimljene 1945. godine ispred Hrvatskog narodnog kazališta i na Tomislavovu trgu u Zagrebu koje svjedoče o njihovoj postojanju i u Hrvatskoj. U kontekstu važnosti vrtlarenja i znanja povezanih s tim poslom, Kocković Zaborski i Belaj ukratko su predstavile povijest bugarskih vrtlara i njihova organiziranog vrtlarenja u Zagrebu. Povezale su taj oblik vrtlarenja sa suvremenim urbanim vrtovima koji se često osnivaju uz potporu lokalne administracije i predstavljaju važan oblik ostvarivanja prehrabene sigurnosti građana u nesigurnim vremenima, kao i bitno mjesto društvenosti. Jedan od načina osiguravanja prehrabene sigurnosti je i stvaranje domaće zimnice, nekad neizostavan postupak u domaćinstvu, koji postupno nestaje iz prakse. Autorice donose kratak pregled povijesti konzerviranja hrane koja je dovela do suvremenih mogućnosti spremanja zimnice.

Vukušić i Belaj osvrnule su se u poglavlju “Potres i pandemija” na promjenu ritma i načina nabave, čuvanja, ali i pripreme hrane za vrijeme pandemije, a bilježe i brze akcije pojedinaca, posebice *chefova* koji su organizirali mobilne kuhinje i osigurali hranu za potresom pogođeno stanovništvo Banije i prije sustavnog organiziranja prehrane od strane države.

Belaj je u poglavlju “Rituali i običaji kojima na simboličan način zatiremo praiskonski strah od gladi” opisala odabrane primjere takvih praksi koje su zabilježene u brojnim etnografskim zapisima na teritoriju Hrvatske.

U drugom dijelu kataloga naslovljenom “Glad kao političko sredstvo”, u poglavljima “Nestašice i aprovizacije za vrijeme Prvog i Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj”, “Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata”, “U Jasenovcu”, “Pod opsadom Sarajevo i Dubrovnik”, “Dvije velike gladi” i “Kanibalizam”, Kocković Zaborski znalački je i zanimljivo obradila kompleksnu i tešku temu nestašice hrane uzrokovane ratovima. Tako saznajemo kako je država u različitim razdobljima i kontekstima nastojala regulirati dostavu hrane stanovništvu tijekom tih nestašica (npr. djelovanje aprovizacijskih djela, kažnjavanje preprodavača i ostalih prekršitelja i sl.). Posebnu pozornost zaslužuje tematika prehrane u logoru Jasenovac. Iz tog poglavlja čitatelj može saznati na koji su se način izglednivali ljudi i kako je razmišljanje o hrani (pa čak i bilježenje recepata, u ovom kontekstu svojevremeno i zloupotrebjeno!) bilo važan način održavanja zdravog razuma i nade u spas. Na kraju ovog poglavlja nalazi se, meni osobno, najpotresniji podatak o istraživanju gladi uzrokovanih bolesti koje se provodilo u varšavskom getu pod vodstvom dr. Israela Milejkowskog. Dr. Milejkowski je, nažalost, imao priliku u stvarnom vremenu pratiti posljedice izglednjivanja i znanstveno ih bilježiti. Rezultati istraživanja prokrijumčareni su iz Varšave i poslije rata objavljeni zaslugom dr. Witolda Orłowskog. Ovakve i slične, možda ne toliko poznate “isječke” povijesti autorice donose na više mjesta u katalogu, ali i na samoj izložbi.

Recepti poput *pite ni od čega i ratnog kolača bez ičega*, sarajevski recepti iz doba pod opsadom, kao i osvrt na način prehrane stanovništva Dubrovnika pod opsadom nisu tu samo da potresu čitatelja/posjetitelja izložbe već i da osvijeste bazičnost potreba našeg

postojanja. To je točno za potonja dva primjera, ali jednako vrijedi i za slučajeve gladi u Irskoj i Ukrajini, kada je gladovanje uzrokovalo migracije i smrt milijuna ljudi. Posebice je potresno i nažalost aktualno podsjećanje na gladomor u Ukrajini 1930-ih godina, kada je od gladi umrlo 7 milijuna ljudi, od čega 3 milijuna djece. U razdobljima gladi ljudi su se okretali različitim, kulturno neprihvatljivim načinima prehrane, npr. konzumaciji određenih vrsta životinja. Iz dostupnih podataka vidimo da je jedno od rješenja, koje izaziva šok i gađenje, bilo i egzistencijalni kanibalizam, o čijoj pojavi za vrijeme opsade Lenjingrada saznajemo u narednom poglavlju.

Belaj i Kocković Zaborski obradile su u poglavlju “Štrajk gladu” povijest korištenja namjernog gladovanja kao sredstva ostvarivanja određenih ciljeva ili barem skretanja pozornosti na određene probleme. Autorice su prikazale povijest štrajka gladu, od percipiranih začetaka preko štrajkanja gladu u kontekstu borbe britanskih sufražetkinja i irskih revolucionara pa sve do postova koje je provodio Mahatma Ghandi.

U trećem dijelu kataloga “Glad i tijelo” autorice se bave različitim aspektima suodnosa gladi i tijela. Ivanišević u tekstu “O postu”, kojim se otvara ovo poglavlje, iznosi kratku povijest posta te upoznaje čitatelja s ulogom posta u religijskim praksama katoličke, židovske i islamske vjerske tradicije. Na taj način ukazuje na suodnos tijela i gladovanja koji je religijski uvjetovan. U sljedeća dva teksta taj se suodnos propituje kroz analizu konzumeristički uvjetovanih, a za zdravlje štetnih praksi. Maja Žanko u završnom se tekstu “Razorna moć dijetne kulture: potenciraju li društvene mreže kod adolescenata lošu sliku o tijelu i odlazak na dijetu?” osvrnula na razorne psihološke i medicinske posljedice (sve češće, nažalost, i smrtnost) uzrokovane spomenutim procesima komodifikacije tijela, koji se danas sve više glorificiraju putem društvenih mreža. Promoviraju se nezdravi i neverificirani načini mršavljenja (kultura dijeta) te se promovira često opsesivno vježbanje kao (jedini) ispravan način ostvarivanja ideala “savršenog” tijela. Zbog toga je povećan broj osoba koje pate zbog nemogućnosti ostvarivanja takvih ciljeva, što pak rezultira porastom broja poremećaja u prehrani i pratećih medicinskih problema. Dodatan je problem što su takve osobe vrlo često stigmatizirane, jer se propušta uočiti (ili se ne zna) da se radi o medicinskom problemu. Ovaj primjer stvaranja javnozdravstvenog problema zbog želje za zaradom nije jedini na svijetu, ali je posebno problematičan zato što zahvaća sve više mladih osoba u razvoju. Željka Jelavić je u poglavlju “Konzumerizam, glad i tijelo” dekonstruirala prakse potrošačkog društva koje dovode do komodifikacije tijela i posljedično do nastojanja “popravljanja” vlastitog tijela prema nereálnim očekivanjima koja se nameću putem reklamne industrije. Autorica je s pravom skrenula pozornost na snažnu rodnu dimenziju tog problema koji može dovesti do medicinskih poremećaja različitih oblika (tjeskoba, pasivnost, suicidalnost, anoreksija i bulimija), najčešće među ženskom populacijom mlađe dobi.

Nakon autorskih tekstova slijede prijevod legendi s izložbe na engleski jezik, popis literature te popis slikovnih priloga i popis izložaka. Važan dio kataloga (kao i izložbe) čini pomno odabran popratni fotografski materijal iz arhiva Muzeja suvremene umjetnosti – Arhiva Tošo Dabac, Fotoarhiva Etnografskog muzeja Zagreb, Muzeja Grada Zagreba, Memorijalnog muzeja Spomen-područje Jasenovac, Muzeja Domovinskog rata Dubrovnik, kao i fotografije Denisa Stošića, Janka Belaja i Nine Koydl. Isto tako, fotografije postava same izložbe uvelike olakšavaju vizualno predočavanje teme čitateljima.

Ova društveno relevantna tema, odnosno ciljano odabrani aspekti gladi znalački su znanstveno i muzeološki obrađeni te prilagođeni i široj publici i stručnjacima. Ova izložba i katalog izniman su doprinos ne samo razumijevanju kulturnih i društvenih praksi povezanih s borbom protiv gladi, osvještavanju razorne zlouporabe gladi i gladovanja kao političkog sredstva i sredstva za ostvarivanje ciljeva, već i suvremenih zastranjenja u odnosu prema hrani i vlastitom tijelu, uzrokovanih željom za preoblikovanje građana u puke potrošače. Smatram važnim istaknuti kako je izložbu je pratila kampanja “RemekTijelo”, povodom koje je održan *online* natječaj za učenike viših razreda osnovnih škola te prvog i drugog razreda srednjih škola. U okviru tog natječaja učenici su se mogli prijaviti te na kreativan način, koristeći sve danas dostupne alate (snimanje videa na TikToku, Instagramu, likovni uradci, sastavci, priče, pjesme...), izraziti što za njih znači “RemekTijelo”. Ta se akcija provodila u suradnji sa stručnjacima Dnevne bolnice za poremećaje prehrane H(RANA) Klinike za psihijatriju Sveti Ivan. Nagrađeni su najbolji radovi učenika s tematikom problema povezanih s poremećajima u prehrani. Važno je naglasiti činjenicu da su pobjednici stekli priliku edukacije u Maloj školi prevencije poremećaja hranjenja. Cilj je te akcije da sudionici Male škole prevencije postanu vršnjački edukatori, odnosno ambasadori prevencije poremećaja hranjenja. Ovom suradnjom napravljen je, prema mojem mišljenju, važan iskorak muzeja u kontekstu sudjelovanja u javnozdravstvenim akcijama, odnosno u stvaranju nužne sinergije svih dijelova društva za rješavanje gorućih problema. Izložbu je pratio niz edukativnih radionica, od “Zdravo i fino” kulinarskih radionica za poticanje prakticanja zdrave prehrane kod djece do onih o važnosti i praktičnim savjetima za održavanje biološkog/organskog vrta ili onih o samoniklom bilju i njegovoj kulinarskoj upotrebi.

Ovaj katalog, ali i sama izložba važan su i snažan poticaj za propitivanje, ali i djelovanje na različitim razinama. Na osobnoj razini to uključuje traženje odgovora na sljedeća pitanja: Što mogu sam učiniti da se zdravije hranim? Kako da smanjim bacanje hrane? Mogu li na terasi zasaditi barem nešto od povrća ili začina? Od koga da nabavljam svoje namirnice? Kako da pomazem lokalne i/ili organske poljoprivrednike? Kako mogu pomoći stvaranju prehrambenog suvereniteta u društvu u kojem živim, pa makar i na mikrorazini?

Na široj društvenoj razini ova izložba osvještava potrebu snažnije građanske participacije u traženju odgovora na brojna pitanja koja nas dotiču (ili bi nas mogla dotaći): Kako beskućnicima pomoći ne samo u prehrani već i u ostvarivanju njihovih prava? Kako zaustaviti maliciozan i društveno razoran trend kreiranja negativne percepcije o vlastitom tijelu i sebi samome među mladima koji dovodi do brojnih mentalnih poremećaja, a može dovesti i do smrti? Kako zaustaviti dolazak/ostanak na vlasti onakvih elita koje će bezočno uništavati rodnost i plodnost (uništavanjem bioraznolikosti), a možda i posljedično upravljati dostupnošću hrane kao oružjem?

Katalog i izložba *Lica gladi* ne bave se jednostavnom i lepršavom temom, ali odabrani aspekti gladi i s njima povezani problemi koji su “isplivali” na površinu neizostavno potiču na akciju. Što nam je činiti?

Olga Orlić

In the Frictions. Fragments of Care, Health, and Wellbeing in the Balkans Conference, University of Zadar, 27–29 April 2023

The international conference, “In the Frictions: Fragments of Care, Health, and Wellbeing in the Balkans,” held at the University of Zadar, Croatia, between 27th and 29th April 2023, provided a platform for the exploration of the complexities of care within the context of the Balkans. It was organized jointly by the Department of Ethnology and Anthropology at the University of Zadar and the Institute for Philosophy and Social Theory at the University of Belgrade, and was financed by the renowned Wenner-Gren Foundation that seeks to promote anthropological work worldwide. The aim of the conference was to bring together scholars working on issues of care from a diversity of disciplines, methodologies, and countries, with a special focus on anthropologists from the region.

Over three days, participants presented various contributions related to issues of care, gender, health and disease, activism, and solidarity, situating them in the post-socialist, post-Covid contexts of various Balkan countries, all the while questioning the epistemological framework of “the Balkans” itself. The highlights of the conference were the two excellent keynote speakers by internationally renowned scholars Sabina Stan (School of Nursing, Psychotherapy, and Community Health at Dublin City University) and Čarna Brković (University of Mainz).

Kicking off the first day, the lecture by Sabina Stan, “Connecting the Fragments of Care: Transnational Processes at the Margins of Europe,” delivered on the promise of its title by outlining the various interconnected trends and processes that link West to East, public to private, and incoming and outgoing mobilities of both patients and workers across transnational pathways that produce various outcomes for, on the one hand, systems of care and wellbeing in the peripheral European states, including the Balkan countries, and, on the other, the fates of their citizens living or working in other European countries. Even for those familiar with Stan’s work so far, the lecture brought unmatched clarity on these complex intersections, providing a truly systemic overview of seemingly diverse issues and topics presented throughout the conference. The discussions that followed touched upon diverse specific examples related to the issues of neoliberal market restructuring of health and care provision, ranging from care migration and neoliberal transformations and their effects on traditional practices to gender violence, healthcare bureaucracies, and responses to the Covid-19 pandemic. To me, the panel that especially stood out was the discussion on childbirth and obstetric practices, which presented highly converging views on this issue from different national contexts.

For scholars working on issues of elderly care migration, such as myself, the second day brought invaluable perspectives on health and care systems as well as on inequalities in the organization and provision of care. The first panel on (de)institutionalized care featured several contributions on elderly care from the perspective of caregivers themselves, whether informal caregivers (usually in the family), formalized state-financed programs aimed at reducing women’s unemployment, or volunteer palliative workers. It thus provided an insight into various forms of care that expand on the simple division between paid and unpaid care labor. Adding to that were the brilliant discussions on

the division of care work within the home, where, to me, the research on cognitive and emotional labor based on excellent concrete indicators stood out the most.

The common theme of the final day was set already in the morning by the keynote lecturer Čarna Brković, who presented her recent work under the title “Realigning Humanitarianism: Postsocialist Pedagogy as Liberal Politics of Love.” Building on her research on humanitarian practices at a refugee camp in Montenegro, she provided a critical insight into the racist and classist underpinnings of the liberal humanitarian approach based on individualized consciousness-raising that ignores or revises socialist and Non-Aligned humanitarian ideals. The themes of solidarity and care were further explored in the following sessions, which also covered issues of self-care, self-help, and housing as care. The closing panel entitled *Humanitarian Care* was particularly fascinating, as it presented ethnographic research mostly focusing – coincidentally – on one narrow locale, a Bosnian refugee camp on the Balkan migration route. It demonstrated how different scholars (ranging from MA students to advanced researchers) approach the same subject from various points in terms of themes, methods, and theoretical backgrounds, thus illuminating the phenomenon of refugee and humanitarian care and giving it a very three-dimensional, tangible form.

This diversity of views was an overall strength of the whole event. Even though the focal point of the conference was the region of the Balkans in its various conceptualizations, the participants came from a variety of regional and institutional contexts. While one might expect that this would create grounds for misunderstanding, the effect was quite the opposite – by looking at the region and the research conducted here from both within and without, I believe it forced all of the participants to reflect on their own position and practice as researchers, theorists, or activists, which is, in my opinion, one of the foundations of any critical stance.

Furthermore, the notion of care was not only the overarching common theme of the talks but was apparent in the spirit of collegiality as well, with participants of different backgrounds ranging from students to established professors sharing their views and findings. From the very first introductory speeches, it was clear that the conference was a product of true enthusiasm and affection, both for the subject matter and between the two organizers, Jelena Kupsjak (Zadar) and Ljiljana Pantović (Belgrade). All of the sessions were followed by constructive and engaged discussions, in the classroom as well as during breaks, and especially during informal gatherings held in the evenings, where there was ample opportunity to build connections and friendships. Overall, the “In the Frictions: Care, Health, and Wellbeing in the Balkans” conference provided a space for scholars to explore the diverse dimensions of care within the region, fostering interdisciplinary discussions and the formation of a network dedicated to advancing knowledge and understanding in this field. Hopefully, the newly established Balkan Medical Anthropology Network, as it was unofficially named by the organizers, will continue to connect and inspire with events and collaborations in the future.

Antonija Todić